

Iceland
Liechtenstein
Norway

**Active
citizens fund**

К : Л : А : С

[Критични: Любознателни:
Активни: Смели]

НАРЪЧНИК ПО ГРАЖДАНСКО ОБРАЗОВАНИЕ

европейски институт

Работим заедно за
по-приобщаваща Европа

СЪДЪЖРАНИЕ

РАЗГОВОР ПО ПЪТЯ	4
КРИТИКА	9
Как се отнасяме към света и към другите около нас? На какво и на кого се доверяваме?	9
Критична дистанция	9
Гражданската компетентност	13
Как се отнасяме към различието?	14
Търпимост и толерантност	16
Какво влагаме в понятието за „преход“ ?	20
Европейското гражданство	25
Фалшиви новини и дезинформация	29
ЛЮБОЗНАТЕЛНИ	31
Какво, всъщност знаем?	31
Доколко изобщо се интересуваме от онова, което се случва около нас?	31
Как една ценност се превръща в право?	32
Свобода и равенство	34
Как можем да прочетем и разберем това?	35
Един пример - солидарност чрез дистанциране?	38
Разделение на властите	40
Избирателна система	45
Политическо движение и политическа партия	46
Европейската интеграция	52
АКТИВНОСТТА	55
Как участваме в онова, което се случва около нас? Как вземаме думата по въпроси от публичен интерес?	55
Виртуално и реално гражданско действие	57
Цифрови права и права на човека в цифровото общество	59

СМЕЛОСТТА	64
Как отстояваме позицията си?	64
За противодействието на корупцията	66
Право на добро управление	69
За Рей Бредбъри и неговите хора-книги	71
За хуманизма	72
ОТЛИЧИТЕЛНИ ЧЕРТИ НА ПОКОЛЕНИЯТА	114

Този Наръчник е създаден с финансовата подкрепа на Фонд Активни граждани България по Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство. Цялата отговорност за съдържанието на документа се носи от Фондация „Европейски институт“ и при никакви обстоятелства не може да се приема, че отразява официалното становище на Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство и Оператора на Фонд Активни граждани България.

Проектът КЛАС [Критични:Любознателни:Активни:Смели],

ACF/172, договор No. 4/19.09.2019 г. се изпълнява с финансовата подкрепа на Фонд Активни граждани България (Active Citizens Fund) по ФМ на ЕИП 2014-2021 г.

<https://www.activecitizensfund.bg>

Разговор по пътя

„Понякога е малко по-добре да пътуваш, отколкото да пристигааш“

Робърт Пърсиг

Този текст е като разговорите, които водим, когато сме на път. Понякога те могат да ни послужат само за да се разсеем и времето да мине по-бързо. Друг път предизвикват нашия истински интерес. Но, най-добрите разговори са онези, които продължават и след като вече сме пристигнали.

Докато пътуваме, можем да се натъкнем на една от предпочитаните изследователски ситуации на Елизабет Ноел-Нойман – разговор в купето на влак, по време на дълъг път. Разговарящите постепенно постигат някаква форма на съгласие помежду си, както по основната тема на разговора, така и на отношението към нея. Формира се определен „климат на мнение“. Онзи или онази, които обаче не споделят формираното *ad hoc*, като че ли изведнъж мнение, към което са се ориентирали повечето от пътниците, предпочитат да замълчат.

Така се случва и с общественото мнение, представяно ни най-често чрез медиите. Когато не сме съгласни с него, предпочитаме да замълчим. Ако не споделяме дадено мнение, но нямаме желание да се конфронтираме с другите, потъваме в нашата собствена „спирала на мълчанието“. *„Спиралата на мълчанието е своеобразна реакция на промените, които настъпват в климата на мнение. В понятието „климат на мнение“, в много по-голяма степен от общественото мнение, се съдържа представата за честотата на разпределение, на силното взаимодействие между различни и противоречиви тенденции“*¹.

Колкото по-упорито ни налагат определено разбиране, колкото по-единни са представените като доминиращи нагласи, колкото по-ясно изглежда „мнението на мнозинството“, толкова повече хора предпочитат да замълчат и да запазят своето мнение за себе си. Както съветва Офелия нейният

1. Ноел-Нойман, Е. 2004. Спиралата на мълчанието. Общественото мнение – нашата социална черупка, ИК „Лурен“, София, стр. 88.

баща Полоний в „Хамлет“: *„В мнението на другите се вслушвай, а своето за себе си пази“.*

Мълчанието е дистанциране, но възприемано по-скоро като разочарование, отколкото като основа за заемане на собствена позиция. Ние се чувстваме неразбрани от Другите и това ни кара да се затворим в собствената си „социална черупка“. Но така, макар и постепенно се създава едно ново „мълчаливо мнозинство“, което все по-често предпочита да замълчи, отколкото да изрази собственото си мнение. Когато това мълчаливо мнозинство, най-накрая реши да вземе думата, то често предпочита да изкрещи несъгласието си с всички и всичко, отколкото да се върне назад и да аргументира причините за своето собствено „натрупано мълчание“.

Защо ни е необходимо да изучаваме гражданско образование? Може ли да се преподава това как да станем граждани и най-важното – как да се учим да бъдем граждани?

Аристотел ни провокира през вековете с един от неговите въпроси, които ни карат да си задаваме нови въпроси: *Добър човек или добър гражданин?* Кое е по-важното? Може ли, пита Аристотел, някой да бъде добър човек, без да е добър гражданин и обратното. Ако направиш избор в полза на свой приятел и прикриеш това, че той е нарушил закона, би могъл да мислиш че си добър човек и това наистина е по-важно. Но, рано или късно това ще се разбере и тогава, може би ще се окаже че е било по-важно да си добър гражданин. Всъщност, според Аристотел няма противоречие между това да си добър човек и добър гражданин – едното предполага другото, защото нашият живот е живот сред хората и именно това ни определя като *Zoon politikon*, политическо в смисъла на живеещо в полис-а същество. Както казва Аристотел, ако някой е извън полис-а, той може да е звяр или бог, но не и човек.

Противопоставянето на онова, което наричаме често „човещина“ спрямо нашата социална същност, всъщност е безперспективно. А приятелството е нещо друго, което много по-точно може да бъде разбрано в смисъла на онова, което е казвал Васил Левски: *„На драго сърце да обичаме оногова, който ни покаже погрешката, инак той не е наш приятел.“* Можем само да съжаляваме за това, че толкова често сме готови да забравяме думите на Левски или да ги обезсмисляме, затрупвайки ги под куп ненужни клише-та и комплекс за малоценност.

В Европа и в много страни по света гражданското образование има утвърдена традиция². В САЩ, от края на XIX век до сега, гражданското образование се основава на изучаване на конституцията и националния политически процес. В България също е имало гражданско образование с отделни учебници, в които са били представени функциите на отделните институции и техните правомощия. Преподаването на този предмет е отменено след 1944 година и бе заменено със силно идеологизирано съдържание, а портретите на членовете на Политбюро на ЦК на БКП висяха по коридорите на училищата. Днес, когато отново се завръщаме към традицията на гражданското образование, като че ли отново имаме нужда да разберем и утвърдим неговия смисъл³. По естествен начин, преподаването на гражданското образование днес се свързва с необходимостта от формирането на ясна позиция по отношение на близкото минало, на тоталитарния режим в България и преодоляването на неговите последици.

Има и страни, в които гражданското образование не е самостоятелна дисциплина, а по-скоро се разчита на формирането на определен модел на гражданска култура чрез следването на общи принципи при преподаването на история, правно знание и етика. Във Френската република гражданското образование не е самостоятелна дисциплина, но в средното училище се изучава предмет Аргументация, който има за цел да формира знания за това как се аргументира теза, как се води спор или как да говорим пред публика. В Норвегия⁴ също няма обособен предмет по гражданско образование, но изследванията показват, че се постига високо равнище на вътрешна хомогенност между отделните знания, които формират гражданската култура чрез последователно следвана единна ценностна рамка при преподаването.

2. Гражданското образование в училищата в Европа, Евридика, 2007 година https://epale.ec.europa.eu/sites/default/files/es0418086bgn.bg_1.pdf; но също така е добре да се има предвид и книгата на проф. Иван Иванов, Въпроси на гражданското образование от 2000 година, Шумен.

3. Различни по своя подход наръчници и учебници се опитват да изградят съвременна перспектива към гражданското образование в България, както и база за сравнение с други страни: CIVICO/ Граждани, Насърчаване на гражданската компетентност сред учениците, Наръчник за учители, <http://www.softony.net/biblioteka/Narxchnik.pdf>; Инструменти за преподаване на история на близкото минало. Уроци от миналото, Софийска платформа, 2017 година, http://sofiaplatform.org/wp-content/uploads/2018/03/Teacher-Manual_Lessons-from-the-past_FINAL.pdf

4. Democratic Citizenship in the Norwegian Curriculum. A Comparison Between International and National Policy Recommendations for Strengthening Democracy Through Education, https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-94-6209-464-2_12 Civic Education in Norway, http://edu5199.blogspot.com/2016/04/civic-education-in-norway-civic_1.html

Този текст не се опитва да замести някой от новите учебници по гражданско образование. Той следва общата логика на държавните образователни изисквания, без да се опитва нито да я промени, нито да я подложи на съмнение. Той търси пространства на диалог между учебното съдържание, предназначено за последните две години от средното образование и всичко онова, което е било преподавано преди тях. В него са очертани възможни преходи между отделни теми, както и връзките между тях. Именно това разбиране за диалог е водещо по отношение на подбора на темите и начина на тяхното представяне.

Приемете този текст като още един събеседник по пътя на гражданското образование. Понякога той задава въпроси, защото се опитва да разбере отговорите, а не за да мине по-бързо времето. Той предлага определено разбиране за важни понятия в процеса на гражданското образование, без да се опитва да ги налага. В същото време, той ще се опитва да разграничава отделни теми, които възприемаме като нещо общо, както и да посочва връзки, там където изглежда че темите са много различни.

Целта на този текст е да насочи разговора към теми и проблеми, които са част от всекидневния ни публичен живот като граждани. Той няма за цел да доминира този разговор, а по-скоро да се опита да разшири перспективата и да предложи различни гледни точки към него. Целта му е да представи дизайн на съчетаване на съществуващо знание и нова информация или опит, така че да насърчи формирането на компетентност и активна гражданска култура на участието.

Някои теми са обект на по-детайлно представяне. Други само са маркирани, за да предизвикат интерес и желание за собствено изследване. Има и теми, които са формулирани само като учебни задачи или възможности за предизвикване на дебат. Те са не по-малко важни от останалите, но просто по тях е важно да бъде придобит личен опит, който да ни помогне да се ориентираме в „морето от информация“. Колкото повече и различни източници на информация имаме, толкова по-трудно е понякога да се ориентираме в тях, да заемем критична дистанция спрямо тяхното съдържание и по този начин да формираме собствената си позиция. Това е и една от причините в този текст да се обръща повече внимание на цифровото общество и на изкуствения интелект, на онова, което безкритично определяме като „електронно гражданство“ или „електронно управление“. Тези теми са развити

само отчасти в учебното съдържание, а придобиват все по-голямо значение както във всекидневния живот на учениците, така и на всички нас. Но, в него понякога ще се говори и за фотография, за снимките и за филма...

Този текст е предназначен за учителите, за учениците и за техните родители. Той търси общи теми на разговор и насърчава изграждането на активно гражданско отношение към онова, което ни заобикаля. Той предлага възможна интерпретация, но и сигнализира за наличието на риск пред разбирането на важни и сложни теми, от които зависи нашата пълноценна реализация като граждани. Например, вслушвайте се много внимателно в онова, което говорят хора, които използват изрази като „човешки права“, „усвояване на европейски средства“ или обясняват, че всичко се „решава от Брюксел“. В по-голямата част от случаите това са хора, които просто не разбират смисъла на тези фрази, защото ако не беше така, нямаше да ги използват. Няма „човешки права“, а права на човека и това разграничение е определящо за това доколко разбираме собственото си европейско гражданство. Същото се отнася и за „усвояването“, въпреки че за съжаление, то е намерило трайно място и в един технически и административен език на европейските институции.

За съжаление, сред тези хора има и такива, които използват подобни клишетата, само за да прикрият собствените интереси, които много често нямат нищо общо с публичния интерес или дори се опитват да го оцелят. Трябва да бъдем внимателни не толкова със самите тях, колкото по отношение на последиците от тяхното публично говорене. Често, когато хората не желаят да имат собствено мнение или да се замислят особено много по трудни въпроси, предпочитат просто да копират онова, което минава за модерно или носи облаги.

Този текст е само една възможна пътна карта, която позволява различни траектории на прочит. Можете да прочетете само текста, без да последвате предложените препратки към различни документи, институции и актуална информация. Можете да направите справка само по отношение на документите, цитирани в текста, които смятате за важни. Но, можете да се отправите и на истинско пътешествие, следвайки първоначалните ориентири за търсене в Интернет.

Можете да пристигнете и другаде, не там, за където сте тръгнали.

Важното е да не спирате.

Критика

Фотографията е търсена на това, което може да влезе в рамката. Когато ограничените дадено събитие до рамка – променят това събитие

Хари Виногранд

Как се отнасяме към света и към другите около нас? На какво и на кого се доверяваме?

Ако не се доверяваш на никого, това не те прави нито напълно свободен, нито истински автор на живота ти. Няма разлика между това дали се доверяваш на всеки и всичко или не вярваш на никого. И в двата случая ти просто нямаш собствено мнение, а това означава че те няма, че си Никой.

Разбира се, че когато имаш собствено мнение, то няма да бъде споделяно от всички. Нещо повече, то може да се окаже критикувано, но както казва Аристотел: „Има само един начин да избегнеш критиката: да не правиш нищо, да не казваш нищо и да бъдеш нищо.“

Критична дистанция

Критиката определя дистанцията ни спрямо онова, което споделят другите. Поне докато сами не се уверим, че то е истина. Но, критиката е и съизмерване между онова, което ни се представя и това, което виждаме самите ние; между новото, което научаваме и онова, което вече знаем. Затова е толкова важно, когато определяме нашата критична дистанция спрямо онова, което ни се представя като обяснения на случващото се или дори спрямо самите факти, които научаваме, да подлагаме на съмнение онова, което вече знаем. Само така новото знание може да промени нашите предварителни представи или да ги укрепи още повече.

Да се отнасяш критично към света означава да откриеш онази дистанция, която ти е необходима, за да виждаш по-добре онова, което се случва пред очите ти. Понякога трябва да погледнем нещата по-отдалеч, за да сме сигурни, че ги виждаме изцяло. Друг път е нужно да се вгледаме в детайла, да се доближим максимално, за да се уверим, че онова което виждаме изглежда точно така, както сме си представяли в началото.

Тази дистанция може да е различна, в зависимост от това как определяме значимостта на случващото се край нас. Важното е тя да е резултат от подлагането на съмнение на онова, което изглежда масово споделяно или подкрепяно от изявени фигури или влиятелни центрове на мнение.

Да запазиш определена дистанция означава всъщност да съизмерваш онова, което ти се представя като истина или мнение на мнозинството спрямо собствените си разбирания и онова, което знаеш по темата. Дистанцията не означава нито отричане, нито пренебрегване на широко разпространените мнения. Тя просто откроява нашата собствена позиция, нашето мнение и възприятие за случващото се.

Всичко това е като във фотографията, в изкуството за „писане чрез светлина“. Сегашната дигитална камера регулира автоматично две от основните условия, които определят качеството на една снимка – осветеност и скорост на снимане. При класическия фотоапарат добрата снимка зависи от това доколко осветен е обекта, който искаме да заснемем. А това на свой ред зависи от количеството светлина, което отразява онова, което искаме да снимаме. Някога това се определяше чрез уред, който се нарича светломер. Всеки обект отразява определено количество светлина. От това зависи дали изобщо го виждаме, можем ли да различим формата и цветовете му и дали можем да го заснемем. Всичко това зависи от отразената светлина, с която „пишем“.

Информацията играе ролята на светлината във фотографията. Колкото повече информация имаме за нещо, толкова по-добре го „виждаме“ и можем да си съставим мнение за него. Често това също е „отразена светлина“, която ни казва повече за мненията и оценките, отколкото за същността на онова, което ни интересува.

Второто условие е по-трудно, но и с него дигиталната камера успява да се справи добре. То е свързано отново със светлината, но определя скоростта, с която би трябвало да снимаме. В класическия фотоапарат, скоростта на снимане зависи от блендата, от това колко отворен е обектива ни, а това на свой ред зависи от това доколко е осветен обекта. Ако имаме много малко светлина, блендата трябва да е максимално отворена, а скоростта на снимане да бъде по-ниска, респективно – времето за снимане по-дълго. Обратно, когато обекта, който искаме да заснемем е много

осветен, скоростта би трябвало да е по-висока, а блендата да бъде максимално затворена, за да не бъде осветена лентата. Някога това се правеше на ръка, в зависимост от опита на фотографа. А резултата ставаше ясен няколко часа или дори дни по-късно, в зависимост от това как се промиват и фиксират снимките.

Скоростта на снимане във фотографията, всъщност кореспондира с времето, с което разполагаме, за да формираме собствената си позиция. Ако имаме съвсем малко или недостатъчно информация по даден въпрос ни е необходимо повече „вглеждане” и време, за да формираме собственото си мнение. Ако смятаме, че имаме много информация за дадено събитие или факт, приемаме че ни е необходимо много малко време, за да формираме собствена позиция по него. Всъщност, най-често просто допълваме и наслагваме позицията си спрямо онова, което сме знаели в началото.

Това също напомня фотографията, когато снимате нощем и имате нужда от дълъг период от време, в който обектива на фотоапарата остава отворен. Ние всъщност наслагваме изображения, които оставят своите следи върху изображението. Както светлините на фаровете в нощните снимки.

Но, когато разполагаме с много информация по даден въпрос, още повече ако тя ни е предоставена едновременно, ние всъщност не изчакваме обекта да бъде изцяло осветен преди да „снимаме”. Ние формираме мнението си по-рано, когато все още не разполагаме с цялата необходима информация. Тези предварителни впечатления и оценки се отразяват върху начина, по който възприемаме и останалата информация. Ако първоначалните ни впечатления са отрицателни, може и да не потърсим останалата информация, тъй като вече сме съставили мнението си.

Когато искаме да снимаме полета на птица ни е необходима много по-висока скорост, за да уловим всяка отделна фаза на полета. По същият начин, когато се опитваме да си съставим мнение за процес или развитието на определено събитие ни е необходима способност не само да регистрираме отделните етапи в развитието му, но и тези наши „снимки” да са „на фокус”. Всъщност, това ни се отдава все по-трудно. Скоростта на социалните промени около нас нараства, а това ограничава възможността ни да виждаме, да „снимаме” отделните фази на тези промени. В резултат от всичко това, най-често крайните ни „снимки” остават „размазани”, зле фокуирани и в крайна сметка – нечетими.

Затова често говорим за „снимката“ и за „филма“, за това дали възприемаме случващото се около нас като поредица от статични моменти или успяваме да ги свържем и да формираме разбирането си спрямо цялостното действие.

Дори и съвременната дигиталната камера не може да коригира автоматично третия параметър, който определя качеството на нашата „снимка“ за онова, което ни заобикаля. Дори изкуственият интелект, все още не може да ни каже къде точно трябва да застанем, за да направим добра снимка. Все още това зависи изцяло от самите нас, защото само ние би трябвало да знаем какво искаме да постигнем.

Но, в класическия фотоапарат винаги трябваше да се внимава за т.нар. паралакс, за онзи особен ъгъл между гледната точка на окуляра, на онова което вижда фотографа през камерата и онова, което „вижда“ обектива на самия фотоапарат. Понякога този ъгъл се оказва толкова важен, че онова което сме искали да заснемем в центъра на нашата снимка се оказва в периферията.

Всичко това е още по-важно, когато става въпрос за нашата индивидуална гледна точка към събитията и онова, което можем да получим през своя „апарат“, през тази „камера“, която ни предоставя съвместното ни съществуване. Може и да виждаме нещо през собствената си гледна точка, но то да остава много по-малко значимо в перспективата на споделяната ни сатера *obscura*, в онази тъмна стая, в която светлината прониква само като отделен лъч, а образите се проектират наопаки.

Когато става въпрос за отношенията между гражданина и държавата, за нашата позиция по отношение на публичния дневен ред, тази дистанция, очертана от готовността ни да напуснем нашата обща, ограничена и тясна *Saterra obscura*, очертава собствената ни гражданска позиция. Но, това изисква смелост, основана на способността ни да заемаме критична дистанция спрямо онова, което ни заобикаля; знанията ни за собствените ни права и институциите, както и готовността ни да действат в отстояването на правата на човека.

Гражданската компетентност

Това как възприемаме публичния живот зависи от нашата собствена компетентност, разбирана като синтез между знания, умения и нагласи. Ние бихме могли да знаем много за онова, което искаме да регистрираме. Можем да имаме опит в подобен тип действие, но в крайна сметка, общото равнище на нашата компетентност зависи от това каква е нагласата ни към онова, което ни заобикаля. Доколко ефективен е този синтез зависи от баланса между онова, което знаем, онова, което можем и нашето отношение към заобикалящата ни реалност и към самите нас, към нашето участие или влияние върху нея.

Често можем да се озовем в нещо като някогашните стаи с криви огледала в старите циркове и луна-парк. Тогава вече не знаем кое е истинското отражение на реалността и самите нас и ко е отражение на отражението. Това е нещо като мита за пещерата при Платон. Ние виждаме само „сенките“, отраженията на абсолютните идеи и можем да бъдем подведени от тях. Ние не виждаме самите неща и идеи, а само техните отражения. Нещо подобно се случва, когато се опитаме да заемем критична дистанция спрямо нещо, което не представлява истинска теза, а само критика на теза, заета от други. Няма нищо по-разрушително за истинския граждански диалог от „играта с огледала“. Тактиката на „дим и огледала“, която ни представя само отражения на отраженията, може да демобилизира собствената ни гражданска енергия и да ни постави в ролята на обикновени зрители в „спектакъл на илюзиите“.

В този спектакъл трябва да не преставаме да си задаваме въпроси: къде? кога? как? с какъв резултат или интерес? В полза на кого се случва или не, каквото и да било? Колкото по-често се повтаря нещо, толкова по-вероятно е да става въпрос за пропаганда. От способността ни да заемаме критична дистанция към случващото се; да определяме нашето собствено „фокусно разстояние“ спрямо реалността, зависи не само дали ще успеем „да уловим мига“ на най-добрата възможна снимка, но още повече – дали ще можем да изразим самите себе си, поставяйки достатъчно отчетлива дистанция между себе си и онова, което ни се представя за социална реалност.

Как се отнасяме към различието?

Как разбираме, че някой е различен от нас? Можем ли да познаем кой какъв е само като го видим? Можем ли да се ориентираме в отношението си към другите само по външния вид и обноските им? Как изобщо можем да се справим с нарастващото многообразие на съвременния свят?

Преди всичко, не трябва да забравяме, че собственият ни език ни дава отправна точка. Във всички езици, основани на латинския, многообразието е синоним на чуждост. В нашите езици, многообразие означава точно това – много образи, които съществуват едновременно; разноликост – тези образи са различни, но присъстват в света около нас едновременно. Тази културна опора не трябва да бъде нито забравяна, нито омаловажавана, защото именно тя е успяла да осигури съществуването на нашата култура през вековете. Ние знаем, че другите са различни, но ние разбираме и това, че те представляват други образи, различни от нашите, които присъстват едновременно.

Фотографията би определила това като „наслаждане на образи“, които присъстват, без да се опитват да доминират кадъра, но придавайки му допълнителен смисъл.

Когато отказваме да се замислим за толкова сложни неща, правим избор в полза на обикновените и добре познати ни стереотипи⁵, на онези едноизмерни картинки в съзнанието ни, които заместват липсата ни на собствен опит. Тогава предпочитаме да говорим за това, че „германците“ предпочитат нещо, а „французите“ правят нещо друго. Но във всеки случай, подмяната на личния ни опит със стереотип, прави позицията ни много по-уязвима и неясна. Ние мислим, че „знаем“ нещо за другите, но нямаме полезен ход, когато се окаже пред самите тези „други“ нашите познания нямат никаква стойност. Това е процес, който „работи“ с нашата собствена памет и онова, което сме успели да формираме като знание за себе си и света, който ни заобикаля.

Както казва Алън Ескенс, „...спомените не са като снимки; не могат да спрат с течение на времето. Вместо това те лежат като стъпки по пътека,

5. Стереотипи, свързани с пола и образованието <https://www.youtube.com/watch?v=nrZ21nD9l-0>

всяка от които се определя от предходната стъпка и се оцветява от следващите“. Но, какво всъщност знаем за начина, по който другите формират своята собствена памет, спрямо която изграждат своите представи и стереотипи, включително по отношение на самите нас и на споделения ни социален живот?

РАЗРАБОТВАНЕ НА ТЕКСТ ВЪРХУ ПРИМЕРИ ЗА ЛИЧНИ СПОМЕНИ И УСТНА ИСТОРИЯ

Паметта е мрежа, в която всеки нов спомен търси възможност да се свърже с предишните. Ако не успяваме да свържем отделните елементи, паметта постепенно започва да „избледнява“. Това се вижда най-ясно по отношение на различията между общностната памет, между онова, което предават от поколение на поколение отделните езикови, културни или религиозни и етнически общности, от една страна, и онова, което се превръща в официална, национална история.

Както казва Ернест Ренан в своята знаменита реч „Какво е нацията?“ Ние трябва да се научим да си спомняме заедно определени неща, но и заедно да забравяме други.

Моята история на България⁶

<http://www.myhistory.bg/map>

Прочетете тези лични разкази и се опитайте да си представите като мрежа от спомени, която може да изгради някаква цялост. Напишете текст и го споделете с други.

Искрени ли са тези разкази? Каква е ролята на конкретното населено място в тях? Как хората преживяват случващото се край тях? Как да изберем подходящото „фокусно разстояние“ за нашата „снимка“ на тези различни житейски истории?

6. В работата по тази задача могат да бъдат взети предвид и статиите за История и Памет от Речника на Нов български университет <https://nbu-rechnik.nbu.bg/obsht-spisyk-na-ponqtiaq/istoriq> и <https://nbu-rechnik.nbu.bg/obsht-spisyk-na-ponqtiaq/pamet>

Търпимост и толерантност

Как определяме дистанцията, на която допускаме другите до себе си?

Толерантността има различни интерпретации⁷. Смисълът на понятието за толерантност не съвпада с представата за търпимост. Понасянето, изтърпяването на чуждото различие под натиска на някакви външни фактори не кореспондира със смисъла на толерантността, която е в предоставянето на възможност за съществуването на различие, дистанцията на която допускаме до нас чуждото различие. Мярата на толерантността е собствената ни идентичност - колкото по-консолидирана е тя, толкова по-толерантни сме към чуждите различия.

Да търпиш чуждото различие не означава, че си толерантен към него. Изтърпяването на Другите, на тяхното поведение, вкусове и предпочитания, не означава че ценим или дори само, че признаваме тяхното право да бъдат различни или още по-малко, че правим опит да го разберем. Ние, най-често, просто търпим, изтърпяваме го, понасяме го, защото не можем да променим ситуацията, в която сме поставени. Ако принудата, която ни кара да търпим чуждото различие намалее или дори отпадне, енергията и усилията, които ни е коствала нашата търпимост може да се превърне в агресия.

Толерантността е нещо различно, въпреки че често, в речниците тя се определя като синоним на търпимостта. Толерантността определя на каква социална дистанция⁸ спрямо нас допускаме чуждото различие⁹. А това означава да го приемем като реалност и да му предоставим пространство за изява.

Колко близо до нас сме готови да допуснем различието на Другите? В нашата страна, в нашия град или село, в нашия квартал, като наши

7. Вижте статията за толерантността в Речника на НБУ: <https://nbu-rechnik.nbu.bg/bg/obsht-spisyk-na-ponqtq/tolerantnost>

8. Теория на социалната дистанция, <https://study.com/academy/lesson/social-distance-definition-theory.html>

9. От един век, скалата за социални дистанции на Ейвъри Богардус се използва за измерване на отношение към различни социални, етнически, расови и други групи. През 1924 година Богардус предлага този метод, който се е утвърдил като един от най-често използваните инструменти за измерване на нагласи, стереотипи и социални предразсъдъци. Повече информация за историята и използването на метода: https://www.researchgate.net/publication/226419827_Emory_Bogardus_and_the_Origins_of_the_Social_Distance_Scale

съседни или дори да ги приемем за близки приятели? Тази социална дистанция спрямо различието определя собствената ни позиция. Именно затова, нашата толерантност зависи от това до каква степен сме убедени в самите себе си.

Ксенофобията е агресивна, защото се основава на страха ни от различието, в случая със самата ксенофобия – на страха ни от чужденци. Но има и други страхове, които ни правят подозрителни и враждебни към чуждото различие. Както казва Том Робинс, *„Хората се страхуват от неща, които не седят спокойно, не позират за официална снимка в реалността“*.

Да бъдем критични към онова, което се случва не означава нито да го отхвърляме изцяло, нито да го пренебрегнем и да не му обръщаме внимание. Мярата, която определя собствената ни позиция е: да знаем кои сме и да сме по-критични към собствените си мнения, към онова, което знаем самите ние, отколкото към мненията на другите. Трябва да подлагаме на съмнение онова, което мислим че знаем, поне докато не достигнем устойчиво и подлежащо на проверка мнение по даден въпрос. Едва тогава можем да бъдем сигурни, че самокритичността ни няма да ни подведе в оценката за мнението на Другите.

В основата на всичко това, разбира се, е подлагането на съмнение на всичко, което другите твърдят. Но това съмнение не означава мнителност или принципно недоверие. Да подлагаме на съмнение това, което другите около нас говорят или твърдят означава просто да го сравняваме непрекъснато с онова, което ние самите мислим или приемаме за реално.

Нашата собствена позиция винаги се формира в диалог с онова, което знаем и това, което Другите твърдят. Това е дълбокият смисъл на тезата, че ние сме социални същества. В това съизмерване се изгражда както разбирането ни за света, така и готовността ни да продължим да водим диалог с него.

Понякога ни се струва, че историческите събития ни предоставят подходящата дистанция във времето. Тогава изглежда, че не е необходимо сами да търсим подходяща гледна точка към събитията, тъй като те са се случили отдавна. Когато става въпрос за събития, случили се не толкова отдавна, но на които самите ние не сме били свидетели, много често можем да чуем и дори механично да споделяме оценки, които всъщност не са формирани

от самите нас. Точно такъв исторически интервал е този, който определяме като „началото на прехода“ у нас или годините, предшествали тези дълбоки политически, икономически и социални трансформации.

Историята на сегашното време или историята на близкото минало е транснационален историографски подход, възникнал през 50-те години на ХХ век в Германия. Той има подвижни граници. Историята на сегашното време се определя от продължителността на човешкия живот и възможността един свидетел да сподели своя непосредствен житейски опит. Това е подход, който използва устни свидетелства, както и аудио-визуални архиви.

В Германия, където възниква, той бива определен като *Zeitgeschichte* понятие, въведено през януари 1953 година от Hans Rothfels, който започва да издава тримесечното списание „*Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*“. Историята на сегашното време в Германия започва с 1917 година, включва периода на диктатурата на националсоциализма и приключва в периода след Втората Световна война. В тази традиция, периодът след 1989 – 1991 година се определя като *neueste Zeitgeschichte*, „нова история на сегашното време“¹⁰.

Във Великобритания този подход се определя като *Contemporary History*, който започва от 1945 година, но не съвпада с разбирането за съвременна история, която частично се определя като *Late Modern Period* и *Early Modern Period*¹¹. Във Франция – *Histoire de Temps present*¹² се реферира спрямо началото на 70-те години. За Франция, това десетилетие е свързано с дълбоки икономически, социални и политически трансформации.

В рамките на същата историографска перспектива се развива т.нар. „устна история“. Един от конкретните научни резултати от развитието на тази перспектива в България е свързана с проекта „Историята, правена от хора“¹³ на академик Вера Мутафчиева. През последните петнадесет години в България съществува Института за изследване на близкото минало,

10. Hans-Peter Schwarz, « Die neueste Zeitgeschichte », *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, no 51, 2003,

11. Peter Catterall, « What (if anything) is distinctive about contemporary history », *Journal of Contemporary History*, no 32, 1997

12. Institut d'histoire du temps présent, *Écrire l'histoire du temps présent*, Paris, 1993, Hartmut Kaelbe, *La Zeitgeschichte, l'histoire allemande et l'histoire internationale du temps présent*

13. Мутафчиева, В. Историята, населена с хора, Сайт на Нов български университет, http://veramutafchieva.net/biography_bg.php?page=page_show&pageID=8

основан като неправителствена академична организация от проф. Ивайло Знеполски¹⁴.

Тази „история на съвременността“ или „история на близкото минало“ променя „фокусното разстояние“ спрямо онова, което се опитваме да „заснемем“ или да преценим, защото фотография е също и избор на дистанция, която изразява отношение към онова, което е пред нас. Затова изглежда, че все по-често сме в плен на специфична „оптична илюзия“ по отношение на онова, което Иван Вазов е наричал, „на'што недавно“. То ту ни изглежда отминало твърде отдавна, най-малкото защото ние самите нямаме спомени от него, ту пък не се струва твърде скоро, като че ли случило се едва преди няколко дни. И в двата случая сме в плен на оптична илюзия, която не ни позволява да види истинския образ.

Нека направим един експеримент с начина, по който виждаме и сме готови да „четем“ снимки, правени в различни периоди от време. Един уникален, доколкото е единствен по рода си сайт, обединява репортажни снимки, правени в период от тридесет години от един и същи фотограф. Неговият подход към реалността не се е променил, но онова което се оказва подвижно и неустойчиво е нашето собствено възприятие за отминалите събития.

РАЗКАЗ В СНИМКИ

„Способността на снимката е да разкрива подробности, които в реалния живот човешкото око не забелязва.

ПИЕР БУЛ

Всяка снимка е сертификат за присъствие.

РОЛАН БАРТ

Изгубени в прехода. Историята в снимки

<http://prehoda.bg/bg/1990.html>

Вижте тези репортерски снимки, групирани по години. Всяка една от тях може да разкаже история, но само ако се вгледаме внимателно в нея. Не само в лицата на онези, които репортерът е заснел, а във

14. Институт за изследване на близкото минало, <http://minaloto.bg>

всичко останало което ги заобикаля и придава смисъл на снимката.

Изберете си година, за която не знаете почти нищо. Или обратното – година, която изглежда важна, преломна или дори емблематична.

Вижте снимките от тази година. Те са моменти от реалност, която вече е отминала, но носят със себе си поне две неща – духът на момента и отговорността на фотографа. Тъй като, както се казва, снимката е морална отговорност, която се реализира в различен период от време, в зависимост от това с каква скорост снимате.

Опишете онова, което виждате и се опитайте да намерите допирни точки между онова, което вече знаете и „запечатания миг“. Опитайте се да намерите отговор на въпроса защо онова, което виждате не съвпада напълно с онова, което знаете?

Напишете отговора си, оставете го настрана и след време се върнете отново към него. Какво се е променило?

Какво влагаме в понятието за „преход“ ?

Целият разглеждан период от време след 1989 година в България бива определян най-често като „преход“. При безкритичната му употреба, това понятие започва да губи смисъла си и дори се превръща в допълнителен източник на недоразумения. В резултат от интензивни и разнопосочни сравнителни международни изследвания бе създадена дори цяла нова наука, която се определи като „*транзитология*“ - наука за преходите. Ако нейните резултати могат да бъдат използвани по отношение на други „страни в преход“, то те са крайно ненадеждни когато става въпрос за процесите, които се развиват в т.нар. бивши социалистически страни.

Когато говорим за тоталитаризъм, всъщност имаме предвид политически режим с един единствен, тотален приоритет и това е контрола върху всекидневния живот на хората. Тук акцентът би трябвало да бъде поставен върху специфичното държавно устройство и изграждане, (дублиране на държавни и партийни структури; мултиплициране на структури, които

са подчинени на един център и имат за цел „тотален“ контрол върху всекидневния живот на хората; център-периферия и т.н.) а не толкова върху тоталните и глобални идеологически претенции на тоталитарните режими - националсоциализъм, фашизъм и комунизъм.

Преход от добре консолидиран, функционираше в разстояние на дълъг период от време тоталитарен режим от съветски тип към демокрация не е бил извършван никъде по света. Сравненията имат ограничена познавателна сила. Те могат да служат като ориентир за оценка на процеси и явления, но не и като обяснителен модел, още по-малко - като отправна точка или „пътна карта“.

Ако под преход разбираме цялостна държавна политика, мобилизираща и насочваща обществените усилия към определен хоризонт от стратегически цели, то първият „преход“ в рамките на Съветския блок би трябвало да е т.нар. *перестройка*. Целта на тази политика в средата на 80-те години бе промяна на икономическия модел на функциониране, при запазване на господстващата роля на комунистическите партии. Този преход не завърши с постигане на целите си.

Вторият период, който можем да определим като преход е началото на демократичните промени, след 1990 година. До голяма степен той е „договорен“ на Кръглата маса и определя характера на новата българска Конституция от 1991 година¹⁵. Той имаше различен хоризонт, предполагаше извършването на съществен обем от законодателни промени и трябваше да доведе до изграждането на основите на парламентарната демокрация и свободна икономика. Този преход също не е завършил, според някои изследователи.

Получаването на покана за начало на водене на преговори за присъединяване към Организацията на Северо-атлантическия договор, и към Европейския съюз в края на 1999 година има също характер на такъв мащабен преход. Той ангажира усилията на парламента с огромна законодателна реформа, както и всички институции на изпълнителната и съдебната

15. Познаването на Конституцията на Република България е определящо за изграждането на позитивно знание за контекста и събитията след 1989 година. Текстът на Конституцията можете да намерите тук: <https://www.parliament.bg/bg/const>
За повече информация, можете да използвате и статията от Речника на Нов български университет, достъпна на адрес: <https://nbu-technik.nbu.bg/bg/obsht-spisyk-na-ponqtq/konstituciq>

власт. Можем да приемем, че този преход завърши успешно с подписването на Договора за присъединяване на Република България към Алианса през 2004 година и към Европейския съюз през 2005 година и реалното присъединяване, което започна през 2007 година.

Самият процес на пълноправно участие в Европейския съюз, който започна през 2007 година продължава да се развива и въпреки че има по-различен характер от останалите „преходи“, определя, организира и насочва в значителна степен усилията на държавните институции и гражданското общество.

Всъщност, става въпрос по-скоро за „каскада от преходи“, по-голямата част от които не постигат изцяло предварително формулираните си цели. Всеки следващ хоризонт от стратегически цели формулира различни изисквания и налага различен ритъм на развитие. Това е един от факторите, водещи до съществени затруднения при интерпретацията на тези процеси като „преход“ в единствено число.

Изследването и формирането на знание за процес като т.нар. „преход“, както и във всяка друга наука, предполага наблюдение върху поне три състояния - изходното състояние, настъпилите промени в процеса на развитие и постигнатите резултати. Сред нарастващата по обем научна и мемоарна литература, посветена на т.нар. „преход“ тази научна логика не е спазена. В малка част от тези изследвания се изучава изходното състояние в развитието на българската институционална, политическа, икономическа и социална реалност в края на 80-те години.

Този проблем определя ограничената приложимост на този тип изследвания. Всъщност, няма отговор на въпроса: какво прехожда? Как съществуващите институционални и политически отношения се трансформират? Как се трансформира една икономика, която е дълбоко свързана с модела на развитие, наложен от Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ)? Какво е състоянието на Българската армия и въоръжени сили, интегрирани за дълъг период от време в рамките на Варшавския договор?

УПРАЖНЕНИЕ ЗА ТЪРСЕНЕ

Какво представлява Съвета за икономическа взаимопомощ, основан през 1949 година под егидата и по инициатива а Съветския съюз? Какво е значението на тази структура за пренареждането и развитието на българската, а и на останалите икономики на европейските страни, попаднали в рамките на т.нар. „социалистически лагер“ след Втората Световна война? Как се променя стопанската среда и значението на взаимодействието между икономиките на страните от т.нар. „съветски блок“ и самия Съветски съюз?

Опитайте се да намерите отговори на тези въпроси в Интернет. Ако успеете да намерите удовлетворителен отговор относно характера и динамиката в развитието на СИВ, споделете го и се опитайте да разберете реакциите.

Ако не успеете, попитайте се защо е така? Защо можете да намерите толкова малко информация за Съвета за икономическа взаимопомощ, за международна икономическа организация, просъществувала от 1949 до 1991 година, която е определяла икономическото развитие на едната от двете супер-системи в света на Студената война?

Опитайте се да намерите отговор на въпроса: Какво липсва и преди всичко – защо?

Опишете опита си да търсите информация за СИВ и го споделете.

Без анализ на изходното състояние, не е възможно да бъдат направени аргументирани изводи за темповете на социална трансформация или за устойчивостта на постигнатите резултати. В огромна част от съществуващата литература по отношение на т.нар. преход, се поставят формални въпроси за темповете на промяна, ролята на отделните социални актьори и степента на постигане на целите, но не и за това какви са ресурсите и възможностите, с които разполага българската държава и гражданско общество.

Когато не се коментира ролята на СИВ за структурирането на българската икономика и сателитната ѝ роля спрямо съветския пазар, се избягват теми в политическия дебат, които все още се възприемат като чувствителни от страна на определени влиятелни групи от интереси. Когато не се коментира ролята на Варшавския договор, могат да бъдат избегнати въпроси като този защо Българския военнопromишлен комплекс е бил толкова свръх-развит и защо неговата конверсия продължава да има толкова висока социална и икономическа цена и до днес?

Специфични условия, свързани с „прехода“ в България също рядко са обект на целенасочено изследване. Основният фактор, който ограничава сравнимостта спрямо други страни от бившия социалистически блок, е свързан със собствеността. Практически никъде, освен у нас, процесът на конфискация и национализация не е доведен до подобно ниво. В рамките на по-малко от 60 години, българското общество преминава през драматични промени по отношение на собствеността - от пълна национализация, през възстановяване на правото на собственост и реституция, до приватизация.

Всичко това налага формирането на обективно знание в условия на систематични опити за промяна на перспективата към процесите, определяни като „преход“. Затова при разбирането на тази част от учебния материал трябва да бъде поставен акцент върху разбирането за изходното състояние на българското общество в края на 80-те години, за ролята на фактори като СИВ и Варшавския договор, за степента на обвързаност на българския политически и стопански елит със Съветския съюз. Без формирането на позитивно знание за всичко това, разбирането за сложността и привидната противоречивост на процесите и тенденциите в България след 1989 година, остава ограничено и непълно.

ЗАДАЧА ЗА РАБОТА С ДОКУМЕНТ

Прочетете първата част от Протоколите на Кръглата маса от началото на 1990 година и отговорете на следните въпроси:

- Кръглата маса е инструмент за управление на конфликти. Къде се намира истинският конфликт в началото на работата на Кръглата маса, според Вас?
- Кой са основните противостоящи си страни, по какъв начин и какво се опитва да постигне всяка от тях?

- Как е гарантирана равнопоставеността на страните, участващи в работата на Кръглата маса?
- Какви са гаранциите, че постигнатите споразумения ще бъдат спазени?
- Кои са най-важните резултати от работата на Кръглата маса, според Вас?

Протоколите на Кръглата маса – 1990 година можете да прочете тук:

http://www.omda.bg/public/bulg/k_masa/content.html

Опитайте се да систематизирате отговорите на тези въпроси в рамките на една страница, като включите и по-общи изводи относно представата за „договорената демокрация“, която се установява в Република България след 1990 година.

Как се съхранява обществената памет за подобен сложен и мащабен процес като онова, което наричаме „преход“? Какво помним от този период от време и как сме готови да го оценим сега, повече от тридесет години след неговото начало?¹⁶

Европейското гражданство

Присъединяването на България към Европейския съюз превърна българското гражданство в европейско гражданство. Този статут продължава да се развива в европейското право след 1992 година, но през следващите години, в зависимост от избора на европейските граждани, след по-малко от деветдесет дни, може да придобие още по-съществено значение. Въпреки, че в неговата основа е свободното движение на хора, през годините той придоби съществени политически измерения.

Три групи от права изграждат профила на европейското гражданство. Първата е формирана около политическите права на гражданите на Европейския съюз. На първо място, след Договора от Лисабон, това е правото за гласуване на избори за Европейски парламент. Във връзка с правото на

16. Вижте например резултатите от социологическото изследване „30 години от 10 ноември 1989 година. Преходът в обществените представи“, Национален център за парламентарни изследвания, Народно събрание на Република България, ноември 2019 година, https://www.parliament.bg/pub/NCIOM/NCPI_30_Years,%2009.12,%20final.pdf

свободно движение и установяване, второто политическо право е правото на гласуване в местните избори в страната на установяване. Правото на достъп до официалните документи на Европейския парламент, Съвета и Европейската комисия е съчетано с право на петиция до Парламента и Европейския обдусман, както и с правото на официална кореспонденция с европейските институции на всеки от официалните езици на ЕС.

Тези политически права са свързани с правото на свободно движение и установяване, както и със защитата от дискриминация, основана на национална принадлежност. Третата група от права е свързана с правото на консулска защита извън границите на Европейския съюз, където всяка дипломатическа служба на страна-член представлява и защитава правото на всеки европейски гражданин. Всяко едно от тези права допълва и развива качеството на българското гражданство, но през изминалите години, както това да си гражданин на Република България, така и да си гражданин на Европейския съюз не доминира българското публично пространство.

Правата, които ни дава европейското гражданство придобиват своето истинско значение в контекста на европейската политическа култура. Тя е основана на индивидуалните права, на правата на човека, на всяко човешко същество, а не на някакви измислени „човешки права“, спекулацията с които най-често руши отношенията между гражданина и държавата. Ако наистина разбираме и изповядваме думите на Левски, че българският народ трябва достойно да се нареди до останалите европейски народи, защо тогава европейското гражданство не е допълнителен стимул за самочувствието на българските граждани?

Защо принципът, че като хора, като човешки същества, всички ние сме различни, а като граждани сме равни пред закона, продължава да се разбира и тълкува толкова превратно в българското общество? Какво блокира всеки опит за дебат по това доколко равенството пред закона е условието за това да бъдем различни и в същото време да можем да постигаме общи цели?

Данните от Европейското изследване на ценностите¹⁷, убедително показват, че през изминалите десет години е нараснал делът на онези бъл-

17. Европейско изследване на ценностите, <https://europeanvaluesstudy.eu/>

гарски граждани, които посочват, че са горди или много горди от това, че са българи. Това би могло да изглежда като симптом за онази „патриотична вълна“, с която толкова много се спекулира напоследък. Тази нагласа изглежда всеобща или поне не се диференцира съществено по основни социални и демографски характеристики. На пръв поглед изглежда, че всичко е наред с българското национално самочувствие, но всъщност не е така.

Мнозинството от българските граждани приемат, че сред необходимите условия за да си истински българин е спазването на законите и уважението към публичните институции, познаването и споделянето на български език и култура. В същото време, всички резултати показват, че нито едно от тези условия не е налице – съществува споделяно разбиране, че законът не се прилага еднакво спрямо всички; няма уважение и респект спрямо българските публични институции, а познаването и споделянето на българския език култура изглежда като все по-нереалистично очакване. С какво тогава се гордеем, че сме българи и как тази наша гордост се отнася спрямо качеството да си български и европейски гражданин?

Призивите за „Европа на отечествата“ или „Европа на нациите“, за запазване на националния суверенитет срещу митичния „Брюксел“, вече доминират публичното говорене и у нас. Именно те разчитат на този „прилив на патриотизъм“, който все по-отчетливо кореспондира с противопоставяне срещу Европейския съюз. Ако внимателно се вслушаме в това говорене, ще чуем че всъщност националната ни гордост като че ли е заплашена от спазването на общите европейски правила и ценности. Някой би могъл дори да остане с усещането, че „Брюксел“ се опитва да ни „налага ценности“, които разбира се, по дефиниция се определят като чужди на българските национални традиции.

Тук не става въпрос за липса на познание за това какво представлява всъщност Европейския съюз. Независимо от формално споделяните позитивни общи нагласи, равнището на информираност у нас остава критично ниско, но причините са другаде. Това дори не е само пропагандната война, която упорито се води срещу Европейския съюз. Става дума за нещо по-тревожно – около една трета от българските граждани си представят някакъв патриотизъм от типа „България на три морета“, който се съпротивлява срещу онова, което в тази перспектива се определя като наложени ни отвън европейски ценности. Без да имат ясен отговор на въпроса с как-

во, тук и сега, в Европа и света, България е ценна, важна и значима, всичко това остава обикновен ерзац-патриотизъм.

Сравнението на резултатите от последните десет години показват, че е налице съвпадение между приемането на България в Европейския съюз и нарастването на националното ни самочувствие. Нещо повече – съществена част от аргументите за националната ни гордост са свързани с признанието, което получава страната ни като част от европейския процес. България бележи определен напредък в сферите, в които европейските институции и националното правителство имат споделени компетентности. Най-често посочваните сфери, в които изпитваме трудности са онези, които изцяло зависят от самите нас. И въпреки това, сред значителни групи в българското общество, именно „Европа“ изглежда отговорна за това, че сме „най-бедните сред най-богатите страни“.

Пространството на този ерзац-патриотизъм е ясно очертано сред онези групи, които се чувстват все по-изолирани и принудително фиксирани за сметка на другите, възприемани като част от все по-мобилни и глобални елити. Икономическият характер на глобализацията¹⁸ не изчерпва същността на понятието. Това е процес, основаващ се на четири потока на ускоряващ се обмен на стоки, капитали, информация и хора. Но, в българското общество, разделението между локалност и глобалност, в смисъла, който влага в него Зигмунд Бауман, е допълнително задълбочено от факта, че младите хора бягат от своите родители именно в тази Европа, възползвайки се от правата си на европейски граждани. Така „Европа“ и нейното гражданство се разпознава като причина за социалната самота на родителските поколения, които не искат да признаят, че децата им бягат не толкова от България, колкото от самите тях.

Приливът на ерзац-патриотизъм ще отmine, въпреки че поне засега изглежда устойчиво фиксиран като част от противопоставянето срещу „Запада“ и „налаганите от него ценности“. Но, на ценностно равнище, противопоставянето между политическата култура на поданика и европейското гражданство ще продължи да все така видимо да определя профила и перспективите за развитие на България.

18. Вижте статията за глобализацията тук: <https://nbu-rechnik.nbu.bg/bg/obsht-spisyk-na-ponqtq/globalizaciq>

Европейската интеграция е процес¹⁹. Той се разгръща спрямо европейското право (Договорите на ЕС) и правото на ЕС, което функционира чрез непрекъснат процес на водене на преговори, постигане на компромис и фиксирането му в правна норма като регламенти, директиви и др. Евроатлантическият избор на България означава присъединяване към организации, основани върху споделените европейски ценности, които са в състояние да ги поддържат и развиват на базата на непрекъснат процес на преговори и постигане на съгласие.

Фалшиви новини²⁰ и дезинформация

Проблемът е в това, че макар и да са фалшиви, тези съобщения все пак представляват новина. Като всяка добре съчинена лъжа, те съдържат определено количество истина. Нещо повече – те съдържат точно толкова истина и информация, която изглежда правдоподобна, колкото е необходимо за да бъде „пакетирана“ добре откровената неистина, съдържаща се в тях.

Това е занаят, а не изкуство. По време на Студената война, както и днес, върху съчиняването на подобни фалшиви новини работят цели научни институти и компании. Пропагандната агресия винаги е съпътствала съвременното общество, но днес тя е много по-влиятелна от когато и да било.

„На лъжата краката са къси“, но в съвременния свят, тя тича много бързо. Дори и когато знаем как да я преследваме, понякога тя успява да стигне до хората много преди истината. А когато самата истина се появи, може вече никой да не е интересувана от нея.

Фалшивите новини не винаги се създават само за да ни излъжат. Тяхната цел, много по-често, е да ни накарат да повярваме в нещо. Или просто да подкрепят съмненията ни и да ги превърнат в увереност. Затова, въпросът винаги е бил в това как търсим информация²¹ и как сме готови да я възприемаме и споделяме с другите?

19. Можете да направите справка с Европейския документационен център на този адрес: <https://www.parliament.bg/bg/edc>

20. Вени Марковски „Фалшивите новини и как да се борим с тях“, Клуб Z, 6 април 2017 г., https://clubz.bg/52492-falshivite-novini_i_kak_da_se_borim_s_tqh

21. Опитайте се да използвате дълги серии от социологически изследвания, например като тези на Агенция Alpha Research, архив на резултати от социологически изследвания, <https://alpharesearch.bg/blog/>

РАБОТА С ДОКУМЕНТ

Запознайте се с Плана за действие срещу дезинформацията на Европейската комисия на адрес²²:

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/IP_18_6647

Отговорете писмено на следните въпроси:

- Каква е разликата между фалшиви новини и дезинформация?
- Как да проверяваме информацията, до която имаме достъп?
- Какво и как споделяме с другите?

Споделете отговорите си с други. Коментирайте ги и се опитайте да се върнете отново към първоначалната си теза.

Какво се променя след като сме обсъдили собствените си представи за дезинформацията с другите?

За да заемем нашата критична дистанция спрямо онова, което ни заобикаля, за да изберем собствената си позиция и „фокусно разстояние” спрямо онова, което ни заобикаля, ни е необходимо не само достатъчно знание, но и стремеж към него.

22. Планът е достъпен на адрес: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/IP_18_6647. За повече информация относно борбата срещу дезинформацията в Европейския съюз, свързана с пандемията от COVID-19, вижте и това: „Борба с дезинформацията”, 31 март 2020 г. https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/health/coronavirus-response/fighting-disinformation_bg#---3

Любознателни

Фотографията не е отражение на реалността, тя е реалността на това отражение

Жан-Люк Годар

Какво, всъщност знаем?

Доколко изобщо се интересуваме от онова, което се случва около нас?

Понякога любовта към знанието може да приеме формата на обикновено любопитство. Интересно ли ни е защо нещо се случва именно по този начин или защо хората правят или отказват да правят нещо? Световноизвестният социолог Питър Бъргър, в своята „покана за социология“ казва че много неща започват с обикновеното любопитство, което постепенно се превръща в начин на отношение към света.

Достъпът до информация променя начина по който помним, а оттам и онова, което наистина знаем. Колкото по-лесен става достъпа до информация, колкото по-бързо и с колкото по-малко усилия можем да достъпим до определено съдържание, толкова по-рядко се опитваме да го запомним. Просто знаем, че то съществува някъде, където лесно бихме могли да го намерим отново. В повечето случаи това наистина е така, но ако то изчезне или бъде променено, ако не можем да го намерим, когато ни трябва, тогава се изправяме пред истинския проблем за това, че всъщност вече не си го спомняме.

Основният проблем, пред който се изправя съвременното цифрово общество се състои в това, че все по-лесният достъп до информация започва да променя смисъла на знанието. В него цялото многообразие на света е сведено до две числа – 1 и 0. Във всеки момент от време, във всеки пиксел, или има сигнал, или не. Често забравяме, че цифровото обще-

ство се основава на огромна формализация на света, на свеждането му до единици и нули, които осигуряват несравнимо по-висока скорост при предаването на информацията, но на свой ред се нуждаят от „декодиране“ до истинското си съдържание.

В това общество, в което вече се намираме, дори без да си даваме докрай сметка колко бързо ни променя, огромното мнозинство от хората се превръщат в обикновени потребители на информация, без всъщност да знаят достатъчно. Определящият критерий, който все по-видимо структурира и ще определя житейските шансове на съвременните хора, е способността за създаване на съдържание. Изправени сме пред рисковете на едно ново общество, което ще генерира много по-дълбоки неравенства от гледна точка на създаването, достъпа и потребяването на съдържание.

Всичко това очертава по нов начин мисията на образователните институции. Училището и университетът трябва да повишат способността на младите хора да създават собствено, индивидуално съдържание от общо-достъпната информация. Степента, в която успяваме да постигнем това ще определя ефективността на съчетаване на необходимите компетентности за пълноценната социална реализация на следващите поколения български граждани.

Ако възприемаме паметта като мрежа, то понятията са нейните „възли“ или пресечни точки. Създавайки надеждни ориентири за разбирането на понятията в учебното съдържание, формираме значими асоциации, които позволяват запаметяването на преподавания материал. Работата с понятия²³ позволява да бъдат открити връзки, които подпомагат процеса на запаметяване.

Как една ценност се превръща в право?

Понякога е трудно да си представим дългият път, който са изминали определени права, които днес приемаме за очевидни. Имаме проблем с „очевидността“. Когато нещо изглежда очевидно, много често просто сме предпочели да не се вглеждаме много внимателно в детайлите му.

23. Задълбочен анализ по темата можете да намерите в книгата на проф. Тодоров: Тодоров, Хр. 2011. *Работа върху понятията*, Издателство на Нов български университет, София.

Когато една ценност стане общозначима, споделена и отстоявана от мнозинството, тя може да извърви пътя до правна норма, за да може да бъде гарантирана за всички, дори и за онези, които не споделят нейната значимост. Правата на човека са точно такъв културен и политически капитал на европейската модерност.

Необходим е дълъг исторически, културен и политически опит преди нещо да се превърне в споделена ценност. А след това, най-често още десетилетия преди тази ценност да бъде призната като право за всички. Нека вземем за пример човешкия живот. Векове наред важен е бил живота на владетелите, на богатите и влиятелни хора, но не и човешкия живот по принцип.

От дистанцията на времето изглежда, че мъчително бавно човечеството е успяло да достигне до разбирането за това, че човешкия живот, сам по себе си, независимо от това чий живот, е ценност. Този път е бил избран именно от Западноевропейската модерност, но и досега в много краища на света, ценността на човешкия живот продължава да зависи от това на кого принадлежи, а не колко важен е той сам по себе си.

Ако мислено си представим тази траектория, тя започва във времето, когато човешки същества са били купувани и продавани, без каквото и да е значение какво точно ще се случи с тях; преминаем през разбирането за това, че човешкият живот, по принцип е ценност; достигнем до момента, в който всеки човешки живот се приема за ценност²⁴, а оттам – до отмяната на смъртното наказание.

Свободата е преминала през същия дълъг и противоречив път, първо до утвърждаването си като ценност, а след това – и до основна правна норма. Но, когато става въпрос за трудностите и противоречията, които съпътстват превръщането на една ценност в правна норма, добре би било да обърнем към свободата на изразяване.

24. „... Според нас следните истини се разбират от само себе си: че всички човеци са създадени равни и техният Създател ги е дарил с определени неотменими права, сред които са животът, свободата и стремежът към щастие...” Декларация за независимостта, Томас Джеферсън, 1776 година https://photos.state.gov/libraries/bulgaria/231771/PDFs/declaration_bg_001.pdf

Няма понятие като „човешки права“ - то е невярно и подвеждащо. Ценостният и политически фундамент на Европейския съюз е в това, че правата са индивидуални - *„всяко човешко същество се ражда свободно и равно по достойнство и права“*. Всеки опит правата на човека да бъдат прилагани спрямо групи, поражда тежки проблеми. Уреждането на групови или колективни права е изключително деликатен въпрос, който не се развива по линията на правата на човека.

В римското право съществува норма, която понякога изглежда трудно разбираема за съвременния човек – непознаването на закона не е основание за неговото неспазване. Когато не познавате правната норма, това не ви дава основание да не спазвате задълженията, които произтичат от нея. Изглежда, че в Древен Рим, тази норма е била предназначена за санкциониране на другите, на онези които не са граждани на Рим. Ако си истински римски гражданин, предполагаш се че трябва да познаваш закона. Това е едно от условията да бъдеш гражданин. Когато идваш отвън и не си римски граждани, можеш да търпиш санкции за непознаването на закона, докато не го научиш. Защото ако искаш да останеш в Града трябва да познаваш и следваш неговите закони.

Свобода и равенство

Първата цялостна концепция за отношенията между тези две фундаментални ценности на европейската политическа култура и цивилизация е формулирана в Декларацията за правата на човека и гражданина на Френската революция от 1789 година²⁵. Малко повече от два века по-късно, Европейският съюз лансира един девиз, който на пръв поглед изглежда парадоксален: „Всички различни – всички равни!“.

25. В нейния преамбул се казва, че: „...невежеството, забравянето или пренебрегването на правата на човека са единствените причини за обществените нещастия и корупцията на правителството...“, а по отношение на правата, провъзгласени чрез Декларацията, те са определени като: „... неотменните и свещените права на човека, така че тази декларация да служи непрестранно на всички членове на обществото, като постоянно им напомня за техните права и задължения...“ Декларация за правата на човека и гражданина, 1789 година.

Как можем да прочетем и разберем това?

Всъщност, интерпретацията е пряко свързана със самата същност на Декларацията на Френската революция. Доколко имаме единно разбиране за свободата е въпрос, който не е намерил още своя категоричен отговор, но отношението към ценността на равенството е още по-проблематична. Поколения наред са формирани в представата, че равенството в Декларацията е свързано пряко и непосредствено с „братството“²⁶. Но, това е вярно само отчасти.

Фундаментът на европейската ценностна система е изведен още през XVIII във френската философска и правна мисъл на Просвещението. Неговата синтезирана формула присъства и в българската конституция, но рядко ѝ обръщаме внимание: „Всяко човешко същество се ражда свободно и равно по достойнство и права“. Следователно, свободата ни се изразява в това, че сме различни. Като човешки същества, всички ние сме уникални и различни. Но, това дава отговор само на първата част от посланието на Европейския съюз. Втората част е не по-малко важна.

Правото ни да бъдем различни може да бъде гарантирано само от равенството ни пред закона. И в същото време, както казва Волтер: *Мойте права свършват там, където започват правата на другите*. Само доколкото сме равни пред закона, дотолкова можем да отстояваме и правото си на различие, следователно – свободата си.

Когато говорим за равенство нямаме предвид равенство помежду ни, нещо което в разстояние на много години бе налагано по всякакви начини като доминиращо разбиране в страна като България. Не, равенството на всички ни пред закона е гаранция за това, че ще можем да продължим да бъдем различни и свободни в различията си. Ако под „равенство“ разбираме, че помежду си сме равни, това е гаранция, че рано или късно този принцип може да бъде използван, в нарушение на неговия истински смисъл, срещу правото ни на лична свобода.

26. Въсъщност, пълният девиз на Революцията от 1789 година е: „Свобода, равенство, братство или смърт“. Това не случайно ни напомня знамето на Априлското въстание и основните ценности на българското национално-освободително движение, особено в перспективата на Васил Левски.

Как можем да пренесем разбирането за „братство“ в сегашния век? Какво всъщност са имали предвид авторите на Декларацията? Тази трета ценност, изведена редом със свободата и равенството, остава като че ли най-трудно разбираема за съвременния човек. Как да се чувстваме братя помежду си?

Ако приемаме братството като функция на равенството, с други думи – ако смятаме, че сме братя, защото сме равни помежду си, това просто би било поредната заблуда. Никъде по света и никога, формалното изравняване между хората, определяно като „равенство“ между тях не е генерирало братски чувства. Даже напротив, всеки подобен опит е завършвал с кръвопролития и разрушения.

Не, ние изпитваме братски чувства към всеки друг, който е свободен да бъде различен, като нас, защото е равен пред закона. Следователно, братството е много по-близо като разбиране до концепцията за солидарността, изведена отчетливо като характеристика на социалната свързаност почти един век след Декларацията, в края на XIX век от френския социолог Емил Дюркхайм.

Солидарността, или братството както го възприемаме в тази перспектива, се превръща в действителна сила и качество на социалната връзка между граждани, които имат своята свобода, гарантирана чрез равенството им пред закона. Солидарността не е колективизъм. Нещо повече, в колективистичната перспектива, солидарността не може да бъде възприемана като ценност. Доколкото изобщо тя може да бъде тема, тя се възприема като „естествено състояние“, а не като резултат от активно заемане на позиция. Да бъдеш солидарен с другите означава да отстояваш както тяхното право на различие, така и равенството им пред закона. Само когато тези две условия са изпълнени, можем да говорим за модерна европейска държава.

И така, гарантирането на правото на различие на всеки, при условията на гаранции за равенството на всеки пред закона, генерира солидарност. Всеки от нас, доколкото разбира че неговата свобода е пряко свързана с равенството му пред закона, може да бъде солидарен с другите, които се опитват да запазят тези ценности или да ги придобият. Братството не е абстрактно и илюзорно понятие, попаднало по случайност в Декларацията

на Френската революция. То е израз на синтез между другите две основни ценности и може да бъде споделено само, доколкото другите две условия са налице.

В рамките на голямото деление между държава и гражданско общество²⁷, с това понятие се означават всички форми на представителство на интересите на гражданите: политически, религиозни, екологични, социални, благотворителни и други инициативи. Обхватът на това понятие не съвпада с разбирането за неправителствени организации.

УПРАЖНЕНИЕ

Кои от следните организации са част от гражданското общество?: неправителствени организации;

- екологични организации;
- културно-просветни организации и читалища;
- търговско-промишлени палати и организации на бизнеса;
- религиозни организации;
- земеделски кооперации;
- спортни организации;
- политически партии;
- благотворителни организации;
- банкови сдружения;
- училищни настоятелства;
- професионални и синдикални организации;
- медийни консорциуми;
- организации за защита на правата на потребителите;
- етно-културни, бежански и земеделски дружества;
- асоциации на чужденци, живеещи в България и на българи, живеещи в чужбина;
- съюзи и асоциации на разследващи журналисти;
- организации на доброволци;
- църковни настоятелства;
- клубове на привърженици на различни спортове
- пациентски организации;
- пенсионерски клубове;

27. Вижте също двете статии - за гражданско общество и за гражданско участие: <https://nbu-rechnik.nbu.bg/bg/obsht-spisyk-na-ponqtia/gra-zh-danskoto-ob-sht-estvo> и <https://nbu-rechnik.nbu.bg/bg/obsht-spisyk-na-ponqtia/gra-zh-dansko-u-ch-astie>

- туристически дружества;
- ловно-рибарски съюзи;
- дружества за защита на животните;
- родителски асоциации;
- спортни клубове.

Вижте текста на Закона за юридическите лица с нестопанска цел тук:

<https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134942720>

По отношение на кои организации имате колебание дали наистина, или по-скоро не могат да бъдат определени като част от гражданското общество? Защо?

Напишете аргументите си и ги споделете.

Помислете върху реакциите на другите относно представените аргументи.

Един пример - солидарност чрез дистанциране?

През призмата на извънредното положение, наложено заради пандемията от COVID-19 се видяха много по-ясно отделни черти и тенденции в българското общество, които дълго време предпочитаме да не забелязваме. Преди всичко – критично ниските равнища на солидарност. През последните години готовността ни за подкрепа и съпричастие бе сведена почти до минимум. Испитанието да проявим солидарност чрез социално дистанциране изглежда по-лесно във втората си част – по-лесно ни е да се дистанцираме. Както и с носенето на предпазни маски, които смятаме че ни защитават, но всъщност предпазват повече другите, отколкото самите нас. Отчасти заради страх, отчасти заради дълбоката фрагментация и отчуждение, които се опитваме да маскираме зад все по-гръмогласните националистически призови.

Изправихме се пред един от най-дълбоките и тежки проблеми на съвременното българско общество – самотата и изолацията на възрастните хора. През всички тези години, проблемът бе повече от очевиден, но поради некомпетентност или гузна съвест, всички предпочитаха да се правят, че не го забелязват. Проблемът никога не е бил само в равнището на

пенсиите. Липсват системни усилия за изграждане на цялостна мрежа от услуги, подходяща инфраструктура и формиране на кадри, които биха могли да направят по-достоеен живота на възрастните хора. През годините си повтаряхме, че отношението към възрастните хора е огледало на начина, по който мислим за ценността на живота изобщо. Но, днес трябва да припомним, че сме се провалили в това.

Кризата откри още по-ясно доминиращата ни политическа култура. Недоверието към институциите и желанието да бъде излъгана държавата, никога не е било в противоречие с предпочитанията към един център на власт, който да определя правилата, които се опитваме да заобиколим. Това е политическата култура на поданика. Гражданската политическа култура, културата на участие и съпричастност, макар и да набира все повече сили сред младите и по-добре образованите жители на големите градове, все още е по-скоро изключение. Зараждащата се култура на доброволното участие, готовността за подкрепа и разширяването на обхвата на дарителството са надеждни ориентир за развитието на тази култура, но все още доминира поданическият тип политическа култура.

Няма гражданска критика срещу действията на държавните институции. Има мрънкане и готовност за споделяне на всяка фалшива новина, която отговаря на желанието ни да заобиколим мерките и да се възползваме от тях. Точно затова изглежда, че има акустика за пропагандните послания. Те се опитват да ни убедят, че извънредното положение е удобно за злоупотреба с властта, защото са убедени, че биха постъпили точно по този начин. Зад фалшивите призови за грижа към хората и заплахите с глад и улични бунтове се крие желанието за политическа злоупотреба със страха, но и с рефлексите на поданика.

Качеството на демокрацията зависи от участието на гражданите в процеса на вземане на решения. Ние навлязохме в тази криза с разколебани демократични ориентир и критично високи нива на недоверие и отказ от участие. Кризата няма да промени изведнъж всичко това, но е важно да не губим от поглед онова, върху което се основава демокрацията. Свободата ни да бъдем различни и равенството ни пред закона, повече отвсякога са гаранция за качеството на демокрацията. Ако сме се отказали от свободата си и се опитваме да заобиколим закона, няма как да очакваме, че ще живеем в демократичен политически ред. Но, онова на което има шанс

да ни научи кризата и извънредното положение е значението на третият принцип, който в понятията на Френската революция е бил определен като братство, а днес е просто солидарността, която сме в състояние да генерираме в отношенията помежду си.

От солидарността, а не от колективния имунитет на безотговорността, ще зависи дали ще успеем да излезем от тези изпитания с достойнство, но и с по-добро разбиране за развитието на съвременната демокрация. Ако останем при социалното дистанциране и продължим да го определяме като израз на солидарност; ако продължим да не се интересуваме от последициите на собствените ни действия, можем да преодолеем заразата, но не и поданическите ни рефлексии.

Гражданската политическа култура изисква не само конкретни форми за участие на гражданите в процеса на вземане на решения, но и активно отношение към начина, по който се управляват общите ни дела. Първо е участието, а след това – критиката. Докато виждаме всичко това обратно, в изкривената перспектива на колективните ни страхове, ще продължим да мрънкаме и да се опитваме да заобиколим правилата, вместо да ги изграждаме и отстояваме.

Разделение на властите

Принципът за разделение на властите на законодателна, изпълнителна и съдебна власт, винаги е бивал изтъкван като определящ за доброто демократично управление. Този принцип, изведен от Барон Шарл дьо Монтескьо, често остава недостатъчно добре разбран. Монтескьо приема, че във всяко общество има поне три относително ясно разграничени власти – законодателна, изпълнителна и съдебна. Те би трябвало да бъдат разделени и в същото време да функционират така, ч евзаимо да съдържат амбициите на останалите, през популярната фраза „власт, власт възпира“.

Важният елемент от контекста, в който Монтескьо развива своята теза в „За духа на законите“ (1756) са неговите разсъждения върху въпроса как да бъде преодолян деспотизма, който произтича от абсолютната моранхия. Всъщност, Монтескьо ни казва, че разделението, взаимното сътрудничество и съдържане между трите власти е път към излизането от състоянието на деспотизъм, но само по себе си, все още не гарантира доброто

управление. Този елемент като че ли пропускахме в разстояние на дълго време. Законодателното решение за разделение на законодателна, изпълнителна и съдебна власт, както и уреждането на техните компетентности и взаимоотношения, само по себе си все още е абсолютно необходимо, но недостатъчно условие за доброто управление.

Демокрацията²⁸ е политически режим, при който всичко се решава от мнозинството. В този смисъл, целта на всяка политическа партия, на всеки конкретен проект за решение или промяна в управлението на общите ни дела, би трябвало да се стреми към това да постигне подкрепата на мнозинството.

Както казва Робърт Пърсиг²⁹ в своята „Теорема на Робърт“:

1. Малцинството няма право да пречатства усилията на мнозинството да управлява.
2. Мнозинството няма право да пречатства усилията на малцинството да стане мнозинство.

Всичко преминава през мнозинството в демократичния политически режим. Именно затова, основната политическа цел винаги е постигане на подкрепа за определено решение или проект от страна на мнозинство.

Основният критерий за качеството на демокрацията е възможността на гражданите за участие в процеса на вземане на решения. Тя се определя от съществуващите институционални възможности и равнището на гражданска компетентност.

Политическият дебат все по-често извежда на преден план съизмерването на положителните и отрицателните страни на пряката и представителна демокрация. По-старата форма е именно пряката демокрация, като форма на вземане на решения в древния гръцки полис или като *плебисцит* в Рим. Допитването пряко до народа, като суверен, предоставянето на правото на всеки да изрази своето мнение по отношение на едно или друго

28. Вижте статията за парламентаризма Парламентаризъм <https://nbu-rechnik.nbu.bg/bg/obsht-spisyk-na-ponqtq/parlamentarizym>

29. Добре би било да прочетете поне една от двете книги на Робърт Пърсиг: „Дзен и изкуството да се поддържа мотоциклет“ или „Лайла. Изследване на нравствеността“.

решение, което трябва да определи хода на общите ни дела, изглежда все по-примамлива възможност на фона на задълбочаващата се криза на доверие в институциите на представителната демокрация. И все пак, нека ги сравним отново.

Прякото участие на гражданите в държавната власт и местното самоуправление е основно гражданско право. То е законово гарантирано и традиционно насърчавано в Европейския съюз. От това дали и по какъв начин гражданите участват в процеса на вземане на решения, зависи качеството на демокрацията. Пряката демокрация гарантира легитимността на взетите решения и придава нова динамика на управлението на общите ни дела. От друга страна, гражданското участие в пряката демокрация повишава усещането ни за отговорност към това как се управлява страната, региона или нашето населено място. Но, има и рискове, които понякога сме склонни да пренебрегнем.

С каква информация и знание по въпросите, които са подложени на обществено обсъждане, разполагаме?³⁰ Доколко можем да се ориентираме в специфични сфери на знанието, изискващи висока степен на експертно знание? Можем ли да се произнасяме еднакво ангажирано и компетентно по въпроси като енергетиката и климата или опазването на водните ресурси и морското биологично разнообразие? Ако на референдум бъде подложен подобен въпрос, с каква степен на сигурност можем да направим своя избор между „да“ и „не“?

Колкото и парадоксално да звучи на пръв поглед, референдумът е признание за това, че не можем да постигнем широко съгласие по дадена тема. Ако не участваме активно в цялостния процес на вземане на решения, а мненията в обществото остават раздалечени и дори противопоставящи се помежду си, решението за предизвикване на референдум може да се окаже изход, при който мнозинството, колкото и крехко да е то, би трябвал ода вземе решение. Да, това е най-демократичната форма, но тя може да остави встрани от дискусията важни за цялостното решение на проблема теми и детайли.

30. Вижте данни от системни социологически изследвания като Евробарометър, по конкретни теми, свързани с изборния процес и обществените нагласи към него: <http://www.europarl.europa.eu/at-your-service/bg/be-heard/eurobarometer>

Другият риск, който е свързан именно с нашата гражданска компетентност е управляващите да се опитат да използват референдума като средство за вземане на решение, което всъщност обслужва тяхната теза. Формално те могат да поставят въпрос, по който гражданите да се произнесат, но той може да бъде формулиран толкова сложно, а изразяването на мнение по него да изисква толкова специална подготовка, че всъщност референдумът да изгуби смисъла си. За съжаление, понякога пряката демокрация също може да бъде обект на политическа злоупотреба.

Представителната демокрация има своите безспорни предимства, но също крие недостатъци. При нея проблемът с компетентността намира своето еднозначно решение – нашите представители имат възможността да вземат решения, мобилизирайки най-високата възможна експертиза. Не можем да очакваме, че гражданите са еднакво компетентни по всички въпроси, но те трябва да могат да вземат решенията, които ги засягат пряко. При представителната демокрация не ние самите вземаме решения, а онези на които сме делегирали това право. Тук всичко зависи от това как избираме кой да ни представлява и с какви възможности за контрол върху взетите решения разполагаме.

Изглежда очевидно, че не можем винаги и всички едновременно да решаваме всички въпроси, от които зависи всекидневния ни живот. Имаме нужда от нещо като „разпределение на задачите“, което всъщност се осъществява чрез делегирането на права на отделни институции и на държавата като цяло. Дори в самата представа за „Обществения договор“ е заложено същото разбиране – ние сме постигнали съгласие помежду си, че по отделни въпроси и в различни сфери от съвместния ни живот, други хора, определени от нас, ще вземат решения и ще носят отговорност за тях. Колкото по-сложни стават обществата, в които живеем, толкова повече стават и сферите, в които сме принудени да делегираме на други да вземат решения вместо самите нас. Обемът от тези решения, както и условията при които искаме те да бъдат вземани, определя същността на понятието *мандат*. Това не е само периодът от време, за който избираме управляващите, а много повече обемът от задачи, които искаме от тях да изпълнят.

Рисковете в представителната демокрация винаги са едни и същи и изглеждат очевидни. Рискът е в това онези, които сме определили да решават общите ни въпроси да престанат да го правят или да правят само оно-

ва, което обслужва собствените им интереси. Част от гаранциите това да не се случи, се определят и от нашата собствена активност. Онова, което знаят много добре опитните политици в утвърдените демокрации е че всяко прекъсване на диалога с гражданите представлява политически риск. Те са готови да полагат усилия за откритост, отчетност и диалогичност, но поддържането на този диалог е отговорност на всички страни, участващи в него.

ПРАКТИЧЕСКА ЗАДАЧА

Има малко теми, които биха могли да бъдат по-подходящи за открит, публичен дебат, в сравнение с предимствата и недостатъците на пряката и представителната демокрация.

Това е тема за истински, добре организиран и аргументиран дебат, в който всяка от страните, независимо дали защитава по-скоро предимствата на пряката или на представителната демокрация, има смисъл да участва.

Организирайте такъв публичен дебат. Намерете начин да го проведете при спазване на всички правила на изкуството аз водене на дебат. Ако имате училищен клуб по дебати, насърчете го да участва. Ако в училището или в квартала все още няма млади хора, които да са оценили предимството на състезателния дебат, потърсете подкрепа за организирането и провеждането на публични дебати от млади хора, които от години развиват тези практики:

Асоциация „Дебати – България“

www.debate.bg

Важно е разбирането за състезание; мотивацията да защитиш собствената си теза, както и да откриеш слабости в тезата на опонента.

Гражданската култура се учи и практикува чрез дебат. Всеки отказ от него, всъщност ни отдалечава от онова състояние, което наричаме „култура на участието“.

Възможностите за поддържането на такъв диалог се разширяват с използването на новите информационни и комуникационни технологии. Към съществуващите методи за предизвикване и поддържане на интензивния диалог между управляващи и управлявани се добавиха и възможностите за бърз обмен на голямо количество информация, както и редица нормативни промени³¹. Възможностите за гражданско участие в процес на вземане на решения се разширяват, но като че ли, по-често това прави видима липсата на гражданска компетентност и активност в този диалог. На свой ред, това демотивира публичните институции и позволява чисто формалното следване на създадените нови изисквания по отношение на публичност, отчетност и прозрачност на вземаните решения.

Избирателна система

ТЕМА ЗА ГРУПОВА ДИСКУСИЯ

► Как избираме кой да ни представлява?

Кои са предимствата и недостатъците на изцяло мажоритарната или изцяло пропорционална избирателна система?

Каква е ролята на политическите партии при пропорционалната система?

Какво разбираме под „смесена“ избирателна система, която съчетава предимствата и ограничава недостатъците на изцяло мажоритарната или пропорционална избирателна система?

► Защо да гласуваме?

31. След промените в българския Закон за нормативните актове, които влязоха в сила на 4 ноември 2016 година, бяха създадени редица нови възможности за провеждане на пълноценни обществени обсъждания по отношение на всеки проект за нов нормативен акт. Порталът на Министерски съвет за обществени консултации www.strategy.bg позволява тези обсъждания да се провеждат в рамките на 30 или 14 дни, в зависимост от характера на нормативната промяна. Това пространство е изключително подходящо за провеждането на различни изследвания, но и за формирането на конкретен граждански опит при формулирането на позиция и активното участие в процеса на вземане на решения.

При мажоритарната изборителна система изглежда, че нещата са по-ясни, защото знаем точно кого избираме. На свой ред, изборият политик е отговорен пред своите изборители. Но, ако става въпрос за класическа мажоритарна изборителна система в един тур, то някой би могъл да спечели с резултат от 50,1 %. А какво се случва с гласовете и волята на останалите 49,9 %?

При пропорционалната изборителна система между изборителите и кандидата застава политическата партия, която подготвя списъците с кандидати, наречени изборителна листа. Партията поема отговорността пред изборителите и би трябвало да контролира предложените от самата нея кандидати. Но това не винаги изглежда достатъчно за самите изборители. Все пак, при тази изборителна система, по-малки групи в обществото имат шанс да получат свое политическо представителство. Липсва проблема за онова възможно малцинство от 49,9 %, което остава непредставено при изцяло мажоритарната изборителна система, провеждана в един тур.

Доколко възможността за гласуване чрез преференции за посочването на отделен кандидат от партийната листа за изборите коригира недостатъците на пропорционалната изборителна система?

Политическо движение и политическа партия

Политическото движение винаги има конкретна, видима и разбираема за гражданите цел. За да накарат хората да се движат, да се ангажират в практически действия, целта трябва да бъде видима и нейното постигане да изглежда достатъчно реалистично.

Политическото движение може да си постави за цел промяна в закон, приемането или отхвърлянето на определен законодателен акт. Множество движения се организират по отношение на проблеми от всекидневния ни обществен живот – чистота, поддържане на зелени площи, управление на отпадъците, ефективно използване на водите или нещо друго. Но, целта винаги е конкретна и постижима. В противен случай, гражданите няма да я разпознаят и да се ангажират с конкретни действия за нейното постигане.

Едно политическо движение може да увлече стотици хиляди и дори

милиони граждани³². Колкото по-конкретни и в същото време, определяни като значими са неговите цели, толкова по-вероятно е и то да успее да ги постигне.

Но, когато движението постигне целите си или когато стане ясно, че това е невъзможно, политическото движение спира, то престава да съществува. Ако наистина става въпрос именно за движение, то постига или губи целта си, с което практически изчерпва смисъла си.

Движението не е организация, въпреки че за да насочите енергията на гражданите към формулирането или решаването на даден социален проблем са необходими и организационни усилия. Но политическото движение не създава структури, не наема офиси, не формира набор от постоянно ангажирани служители. В него водещо значение има по-скоро спонтанността, произтичаща от общото разбиране за поставения проблем, отколкото изграждането на устойчиви организационни структури.

За разлика от политическото движение, партията е организация, но с идеална цел. Както и всички други организации на граждани, тя съществува, за да изразява специфични интереси на отделни групи от обществото. В конкретния случай – техните политически интереси. Но, целта на една политическа партия винаги е идеална. Тя не може да бъде постигната в кратък период от време; тя изисква дългосрочни и упорити усилия. В същото време, тя се отнася към живота на всички граждани.

Едновременно с това, в самото име „партия“ се съдържа разбиране, на което понякога пропусваме да обърнем внимание. Партията е „част от цяло“, тя отразява интересите само на отделни групи от обществото и никога на цялото общество. Точно затова, обичайната критика за защита на „частно-партийни интереси“, по същество не ни казва нищо по-конкретно. Всяка политическа партия представлява и отстоява само и единствено интересите на онези групи от обществото, от чието име и в чиято полза участва в политическия живот.

32. Един от най-добре изследваните примери в това отношение е Движението за граждански права в Съединените американски щати. „Походът за граждански права“ успява да мобилизира милиони американски граждани за постигането на конкретни политически цели с влияние върху цялостното качество на демокрацията в САЩ.

Постигането на идеалната цел на всяка политическа партия изисква създаването на организация, която да трасира пътя, по който тя предлага да бъдат постигнати краткосрочни или средносрочни цели, които според нея са етапи от постигането на непостижимата сама по себе си, идеална цел. Партиите изграждат свои организационни структури, имат нужда от регулярно финансиране, персонал, офиси, комуникации, както и всички други елементи на съвременните организации.

Продължителността на съществуването на една политическа партия не зависи от това дали тя постига декларираните си цели или не. Ако тя е достатъчно почитана в отношенията си с онези обществени групи, от чието име участва в политическия живот на страната, тя би могла да продължи съществуването си, разчитайки именно на тяхната подкрепа. Животът на една политическа партия не би трябвало да се възприема и като функция на нейното финансиране, въпреки че практиката често ни дава примери за партии, които по същество престават да съществуват, когато изгубят възможността да разчитат на публично финансиране.

Преходът от движение в партия не е нито толкова естествен, нито безпроблемен. Ако става въпрос за истинско политическо движение, (а не за структура регистрирана като неправителствена организация, която всъщност се готви да стане партия) когато то постигне своите цели, то престава да съществува. Смяната на фокуса от конкретна към идеална политическа цел не става автоматично. В същото време, една политическа партия може да насърчи конкретни политически движения, но не и да сведе цялостното си политическо присъствие само до тях. Точно затова би трябвало да сме много по-внимателни към политическите партии, които са предпочели дори в името си да се определят като „движение“.

Плурализъмът³³ е качество на политическата система, което не отразява броя на политическите партии, а степента на ефективно политическо представителство на различните групи в обществото. Нямаме повече плурализъм, ако имам много политически движения и партии, а само ако те наистина, ефективно представляват различни групи от политически интереси в обществото.

33. Можете да се консултирате със статията за Политическа партия: <https://nbu-rechnik.nbu.bg/bg/obsht-spisyk-na-ponqtq/politi-ch-eska-partiq>

Важният въпрос, който много често си задаваме е: за какво са им на партиите пари? Всъщност, това е въпросът за това какво прави една политическа партия и кои са нейните присъщи разходи. Сравнителните изследвания показват, че при съвременните политически партии настъпват съществени промени в групите разходи, както и в техния обем. Все по-съществени са разходите за достъп до аудиторията на електронните медии и социалните мрежи. В същото време, традиционен тип разход като отпечатването на материали и плакати, трайно губи значението си.

Изглежда, че представителството на обществени интереси, само по себе си, би могло да бъде ефективно и без това да изисква непрекъснато нарастващи разходи. Всъщност, проблемът е още по-сложен, тъй като той е свързан не само с размера, но и с вида на финансовите средства, на които би трябвало да могат да разчитат политическите партии.

Условията на тази задача се определят от това дали партиите получават публично финансиране, и при какви условия, от една страна, и от друга – могат ли и при какви условия, да получават и частно финансиране? Постигането на динамичен баланс между тези решения изглежда неотменна задача на съвременните демократични държави.

От една страна, представлявайки интересите на определени групи от граждани, политическите партии изпълняват и задачи, които са от публичен интерес. Осигуряването на възможността за функциониране на една политическа партия, за да може тя ефективно да представлява своите избиратели, членове и симпатизанти, би трябвало да е обект на внимание от страна на държавата и да бъде подпомагано. От друга – публичните средства на държавния бюджет, който се формира от данъците на всички граждани, не би трябвало да бъдат изразходвани за дейности, които засягат само част от тях, най-малкото – без ясни принципи и механизми за ефективен контрол.

Условията на този ефективен контрол се определят от степента, в която законът определя достатъчно точно „присъщите разходи“ на една политическа партия, но и от активността на самите граждани, които имат право да знаят за какво се използват публичните средства на една политическа партия. Какво, всъщност би трябвало да може да прави една политическа партия, за да има правото да ползва публични средства, осигурени от държавния бюджет?

Икономика и социална политика

Онова, което често се определя като „преход от планова към пазарна икономика“, често има много повече идеологически отколкото стопански и управленски характер. Фундаменталната разлика е в наличието на свободна конкуренция и частна собственост³⁴. Представата за планова икономика има идеологически, а не икономически смисъл в практиката на Съветския съюз и страните от СИВ.

ТЕМА С ПРОДЪЛЖЕНИЕ

Селското стопанство. Като че ли всички сме чували и знаем нещо за него.

Но, какво всъщност знаем?

Можете да чуete, че „ликвидирането на ТКЗС е довело да разруха селското стопанство“. Така ли е наистина? Какво означава „*трудно-кооперативно земеделско стопанство*“? А, какво означава „*коллективное хозяйство*“ на руски език или неговата съветска версия – „*колхоз*“? Това кооперация ли е?

Краткият отговор е „не“, но по-цялостният отговор винаги е по-интересен.

Българското кооперативно движение възниква преди повече от 130 години.

<https://www.cks.bg/bg/aboutus/history-of-the-cooperative-movement/>

<https://www.cks.bg/bg/news/455-125-ghodini-koopierativno-dvizhieniie-v-Blgariia.html>

34. Вижте статията за конкуренцията: <https://nbu-rechnik.nbu.bg/bg/obsht-spisyk-na-ponqtq/konkurenciq>

Началото е поставено в село Мирково с учредяването на първата кооперация „Орало“.

Отговорете на следните въпроси:

- В какво се състои разликата между двата модела на организация на селското стопанство?
- Каква е ролята на собствеността в историята на българската кооперация?
- Има ли бъдеще кооперативното движение?

Прочетете колкото е възможно повече за историята на българското кооперативно движение от 1890 година до сега. Напишете кратък текст.

Споделете го и се опитайте да разберете реакциите на другите по отношение на темата. И тогава се опитайте да отговорите на въпроса:

Можем ли да постигнем съгласие по отношение на собствената ни стопанска история?

В разстояние на близо един век, основната разграничителна линия в идеологическите интерпретации на икономиката и социалната политика е била дефинирана като противопоставяне между икономическа ефективност и социална справедливост. Тя вече не отразява разделенията в съвременния свят, но е добре да я познаваме.

ТЕМА С ПРОДЪЛЖЕНИЕ

Какво представлява социалната политика?

В края на XIX възниква т.нар. социален въпрос. Най-общо, той би могъл да бъде формулиран така: ако благосъстоянието на нашите общества зависи от конкуренцията, от постиженията на най-активните и добрите, ако всичко се основава на съревнование, в което успяват най-добре подготвените, какво да правим с онези, които по една или по друга причина, не се справят?

Цялата социална политика е всъщност отговор на този въпрос. Как да бъдат подпомогнати онези, които не се справят в един свят на открита конкуренция, така че да започнат да успяват? Има различни, идеологически определени отговори на този въпрос, но всяка социална политика има една и съща цел – постигането на по-висока степен на социална сплотеност и интеграция, основани на участието на всички в процеса на създаване и развитие на общественото благосъстояние.

Кои са различните идеологически подходи към социалната политика?

Как изглеждат либералните, социал-демократическите и консервативните решения на т.нар. социален въпрос?

Европейската интеграция

Неотклонно нарастващото благосъстояние на европейските страни създаде измамното усещане за възможност да се продължи напред без да се инвестират нови усилия в изграждането на основата на европейската интеграция. Уникалният политически опит на Обединена Европа е в изграждането на съюз, основан на непрекъснато развиваща се система от договори. Европейските норми са резултат от успешно управление на конфликти. Изработването на всеки нов договор се основава на процес на преговори и съгласуване на позиции, на непрекъснато усилие за постигане на съгла-

сие по отношение на взаимни ангажименти. Но, за да се достигне до това е необходимо проблемите, пред които се изправят партньорите да бъдат признати и определени като конфликт, който трябва да бъде управляван ефективно. Само тогава, управлението на конфликта, може да доведе до преговори, а оттам и до съгласие, закрепено в договор.

Истинската сила на европейските институции е в това, че те гарантират спазването на договорите. Това различава Европейския съюз от всяка друга група от държави или отделна страна, предявяваща амбиции за световно влияние. Европейският метод за управление на кризи и конфликти е доказал своята изключителна ефикасност през годините и единствен успя да установи траен мир и благоденствие в годините след Втората световна война. Нито един от днешните агресивни конкуренти на Европа не постигна резултат, който дори бегло да се доближава до онова, което днес представлява Европейския съюз. Именно затова днес е толкова важно да се завърнем към европейския договор като основа за изграждане на устойчива норма на развитие.

Събитията от последните години показват, че сме изправени пред много по-бързи и дълбоки промени, отколкото сме си представяли. Тези процеси трябва да бъдат определени като конфликти, а техния разрушителен потенциал да бъде преработен в основа за постигане на съгласие около нови норми на пореден договор на Европейския съюз. Миграционните процеси в съвременния свят ще продължат да се развиват. Докато Европейския съюз възприема миграцията само като криза, няма да бъде намерена устойчива основа за реална политика.

Външните заплахи за сигурността на отделни държави-членки или на Европейския съюз като цяло трябва да бъдат дефинирани като конфликти, които изискват своето активно управление. Опитите за дестабилизация на Европа стават все по-амбициозни и агресивни. Те трябва да получат своя категоричен отговор чрез предоговаряне на нормите, около които се изгражда силата на нашия съюз. Всички останали мерки имат характера на следствие от управлението на самите конфликти, в които Европейския съюз изглежда въввлечен. Няма място за куртоазия или за зле разбрана дискретност. Сам по себе си, фактът че част от страните в ЕС започнаха да търсят решения извън договорите, около които се изгражда Обединена Европа, е показателен за мащаба на рисковете, пред които сме изправени.

Конюнктурните съпротиви срещу изработването на обща миграционна, енергийна и политика на сигурност, не могат повече да бъдат основание за отлагане на този преговорен процес. Трябва да определим случващото се като конфликт, за да договорим условията, при които ще следваме общи принципи на миграционна или енергийна политика. Трябва да определим еднозначно рисковете пред сигурността на европейските страни и техните граждани, за да достигнем до нова обща политика на сигурност, която да не се изчерпва с дипломатически призови и прехвърляне на отговорност. Тези три общи политики трябва да бъдат предмет на европейския политически дебат в следващите месеци и години. В своята взаимна свързаност, те представляват абсолютен приоритет пред Европейския съюз и би трябвало да доведат до подготовката на нов Договор за съюза.

Перспективите пред България зависят в огромна степен от постигането на нови норми на съгласие по отношение на миграцията, енергетиката, външната политика и сигурността. Решенията във всяка от тези сфери ще има системно въздействие върху редица други области, в които може да бъде генерирано устойчивото развитие на страната ни. Много отдавна не е достатъчно България да декларира, че за нея Европейския съюз и НАТО са важни организации. Ние сме част от тези съюзи и определящо за собствените ни национални интереси е това в каква степен ще успеем да постигнем напредък в развитието на всеки от тях. А европейският път за това е в преговорите, водещи до установяване на нови норми, закрепени в договор.

Европейският съюз е основан на гаранциите за спазване на договорите. Всяко тяхно нарушаване е акт на противопоставяне срещу европейската норма на развитие. Точно затова противниците на Европа се стремят към дестабилизирането на нашия съюз чрез подмяна на спазването на договорите чрез установяване и развитие на двустранни отношения. Онези, които са избрали да бъдат част от Обединена Европа трябва да разберат, че не се намират между Европа и нещо друго. Спазването на договорите е неотменимо задължение. Всичко друго изправя страната ни пред хаоса на своеволието и преходните амбиции на други центрове на влияние.

България ясно трябва да заяви своя интерес от развитие на европейската интеграция, основана на договорното начало. Няма друг път за постигане на мир и благосъстояние. Още повече в съвременната международна реалност, в която изглежда, че глобализацията достига своите естествени граници и процесите на трансформация променят своята насока.

АКТИВНОСТТА

Не съм съгласен с това, което казваш, но докато съм жив ще защитавам правото ти да го казваш.

Волтер

Как участваме в онова, което се случва около нас? Как вземаме думата по въпроси от публичен интерес?

Когато заемаме позиция по отношение на публични въпроси, когато се изказваме по теми от обществен интерес, ние всъщност участваме в тяхното развитие. Независимо от това дали подкрепяме определени решения на управляващите или се обявяваме против тях, нашето мнение, начинът по който го изразяваме и споделяме, оформя общия „климат“, както го нарича Елизабет Ноел-Нойман. Въпросът е, че понякога не си даваме сметка за влиянието, което оказва изразеното или споделено от нас мнение върху този общ климат.

Ако имаме мнение относно личния живот на определен политик или публично известна личност, това все още не е елемент на общественото мнение. То е именно общественое или публично, защото се отнася не до личния живот, а до публичните теми, онези които определят общия ни съвместен живот и начините, по които го организираме. Границата между публично и частно тук е особено видима. Нашите оценки и нагласи спрямо света придобиват значение само когато са отправна точка, спрямо която изразяваме своето мнение по публични въпроси. Най-често това са въпроси за управлението на общите ни дела, на онези условия, от които зависи пълноценната ни социална и житейска реализация.

Това е политическо участие, в истинския смисъл на думата, защото то се отнася до полис-а, до Града като обобщена представа за социалния ни свят. Политическото участие е участието на гражданите в процеса на вземане на решения. То не се изчерпва, нито съвпада с идеологията, която споделяме или с партийните ни предпочитания. То е участие в процеса на изработване на решения, от които зависи някаква част от управлението на общите ни дела. Всъщност, именно участието ни, начинът по който „взема-

ме думата“, формите, чрез които се включваме в процеса на вземане на решения отразява нашата собствена позиция и компетентност.

Съвременното гражданско общество разгръща цялостна палитра от форми на гражданско и политическо участие, която се обогатява по-бързо в своята част, която има отношение към протеста, отколкото по отношение на т.нар. позитивни форми на участие. В своята по-широка, гражданска част, участието се отнася до всякакъв вид граждански и неправителствени организации, синдикати, движения и инициативи. Традиционните форми включват участието в избори, членството в политически партии, плащане на членски внос, участието в политически инициативи, включително за намиране на финансови средства и всички други форми, които разгръщат дейността на политическите партии и публичните институции.

Негативните форми също са част от гражданското участие. Те включват както публични жестове, които ангажират нашето участие в минимална степен, като например, подписване на открито писмо или подписа, до участие в стачка или протест, за да стигнат до по-радикалните форми на политическо участие като блокирането на пътища, окупирането на публични сгради и открита конфронтация с органите на реда. Дългата и динамична история на тези радикални форми на политическо участие винаги са били обект на изследване. Една от тези форми е „гражданското неподчинение“³⁵.

Аргументацията на гражданското и политическо действие, от страна на неговите организатори, но и мотивите на всеки от участниците в него, има определящо значение. Този акт, който има радикален характер е израз на крайно несъгласие, на готовност за радикално противопоставяне срещу определена институция или срещу управлението като цяло, но съществена част от неговия граждански и политически смисъл е в публично декларираната готовност да бъдат понесени всички институционални и законови последствия от подобно действие.

В други периоди от време, в различни страни, именно гражданското неподчинение е имало решаващо значение за разгръщането на съществени политически и социални промени. Изборът в полза на подобна форма на гражданска изява има характера на крайно противопоставяне, което в по-

35. Вижте, например, филма „Великите дебатьори“ от 2007 година.

вечето случаи търси възможност за публично изразяване и превръщане на проблема, провокирал подобна форма на изява в част от публичния дебат. В този смисъл, гражданското неподчинение може да бъде път към установяване на свободата на изразяване и свобода на словото, както и към поставянето на един социален и политически проблем пред съда.

Именно заради своя радикален характер гражданското неподчинение би трябвало да бъде предшествано от разгръщането на други форми на гражданско и политическо участие. За да има своя смисъл, неподчинението трябва наистина да обозначава крайна степен на противопоставяне, която е предшествана от градация на формите и радикализиране на исканията. Само тогава актът на гражданско неподчинение вече не може да бъде представян като своеволие или отказ от спазване на закона. Когато противопоставянето стигне до подобни радикални форми, всички вече би трябвало да разбират смисъла, който протестиращите влагат в своето гражданско неподчинение.

Виртуално и реално гражданско действие

Новите информационни и комуникационни технологии променят бързо представите ни за гражданско и политическо действие. Става въпрос, преди всичко за онова, което се определя като „мисия“ и „кауза“ в социалните мрежи. Все по-често младите хора са готови да изразят своето мнение чрез *like* или дори само чрез символа за харесване, установил се в практиката на електронната комуникация. Това изглежда също като изява на гражданска позиция, но често може да има по-скоро декларативен характер. Да декларираш подкрепа за една мисия или кауза, отбелязвайки я с *like*, се оказва все по-различно от готовността да бъде предприето реално действие в подкрепа на същата кауза. Може би това променя самото ни разбиране за обхвата на понятието „мисия“, „инициатива“ или „кауза“, които са формирани в други периоди от време и все така носят смисъл, спрямо който, понякога изглежда, че като че ли се отдалечаваме.

Мисията на една организация, институция или движение определя нейните цели и същност. Това е синтез, който очертава идентичността на всеки публичен субект. Една от най-значимите мисии на граждански орга-

низации, например е благотворителността. Но, тя може да бъде мисия и на религиозни организации. Понякога мисията може да съвпадне. Тогава, както и в много други житейски ситуации, отново стават важни детайлите. Как организацията, институцията или гражданската инициатива, определят своята мисия? Доколко тя изглежда трайна, добре аргументирана и достоверна? Дали благо-творящите организации само набират средства за дарения или те самите активно даряват?

Каузата би могла да бъде разбрана като дело или работа, но е и нашето собствено разбиране за причината поради която действаме³⁶.

ЗАДАЧА ЗА САМОСТОЯТЕЛНА РАБОТА

В рамките на това задание се съдържат два основни типа дейности. Първата е свързана с работа с документи и официални текстове. Този подход позволява формирането на добри практики при търсенето и използването на официални документи.

Втората основна дейност е формирането на позиция, на базата на предложената информация, по чувствителен за общественото мнение въпрос и аргументирано представяне на тази позиция в обем от една стандартна машинописна страница.

Запознайте се с текста на Конвенцията на Съвета на Европа за превенция и борба с насилието над жени и домашното насилие, с публикуваните към нея допълнителни текстове, както и с проведената на 23 януари 2018 година обществена дискусия от Народното събрание на Република България. Освен това, прочетете и Решението на Конституционния съд по образуваното дело.

Документи

Обществена дискусия по законопроекта за ратифициране на Конвенцията на Съвета на Европа за превенция и борба с насилието над жени и домашното насилие

36. Типичен пример в това отношение е изградената през 1970 година от Джон Гарднер гражданска застъпническа инициатива, наречена Common cause, <https://www.pbs.org/johngardner/chapters/6.html>

23 януари 2018 година

<https://www.parliament.bg/bg/discussion>

Решение № 13 от 27 юли 2018 г. по конституционно дело № 3 от 2018 г.

<https://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp?idMat=129022>

Позиция

В своята позиция, формирана на базата на работата с посочените документи, включете и отговор на следните въпроси:

- Какво беше формираното обществено мнение в България по отношение на Конвенцията на Съвета на Европа?
- Доколко формираното обществено мнение у нас съответства на целите и съдържанието на документа?
- Как казуса с Конвенцията на Съвета на Европа може да определи разбирането на теми като права на човека, защита от дискриминация и превенция на домашното насилие?

Цифрови права³⁷ и права на човека в цифровото общество

Развитието на цифровото общество формира нови потребности и поставя въпроса за установяването на нови права. Пътят, по който се развива цифровото общество е различен от онова, което ни е познато от историята на индустриалното общество. Можем да проследим основните показатели на това развитие, например чрез Индекса за развитието на цифровото общество³⁸. То вече променя перспективата към редица традиционни ценности на съвременното общество и поставя нови въпроси пред правата на

37. Droits de l'Homme à l'ère numérique, Institut International des Droits de l'Homme et de la Paix, <https://www.2idhp.eu/ressources/ressources-22-128.html/droits-de-lhomme-alere-numerique-22-133.html>

38. DIGITAL SOCIETY INDEX 2019 <https://www.oxfordeconomics.com/recent-releases/digital-society-index-2019-human-needs-in-a-digital-world>

човека. В известна степен, именно чрез медийната ни грамотност³⁹, чрез способността ни да се ориентираме в съдържанието на информацията, която медиите ни поднасят, може да бъде формирана компетентност, която ще ни бъде все по-необходима в условията на цифровото общество.

Свободата на словото, свободата на изразяването е фундаментална демократична ценност, превърнала се в право. Правото на изразяване на лично мнение, различно от мнението на мнозинството е гаранция за демокрацията. Но, как всичко това се случва в цифровото общество?

ТЕМА ЗА ДИСКУСИЯ

Всекидневният ни живот все повече е свързан с новите информационни и комуникационни технологии, но освен че рядко си задаваме въпроси за това как те работят наистина, още по-рядко се питаме как те влияят върху правата ни.

Тук ще представим серия от теми за дискусия, които могат да бъдат развивани поотделно или във връзка помежду им; да бъдат обект на самостоятелно изследване или да очертаят програма за публични дискусии.

- Към какво всъщност се стремим – да имаме свободата да изразим собственото си мнение или да имаме правото да бъдем чути?

Съвременните информационни и комуникационни средства създават представата за това, че всеки може да изрази мнението си, че всеки може да говори или пише каквото пожелае. Това наистина ли е свобода на изразяването или на словото? Ако няма формална и видима цензура, която да ограничава правото ни на изразяване, това достатъчна гаранция за свободата ни ли е?

- Как правата на човека, такива каквито ги познаваме, могат да бъдат отстоявани в цифровото общество?

39. Медийното обучение като стратегия за on line гражданско обучение в училищата в Португалия, https://www.scipedia.com/public/Dias-Fonseca_Potter_2016a

Запознайте се със съдържанието на Декларацията за фундаменталните цифрови права⁴⁰. Тя се стреми да постигне именно това – да пренесе правата на човека в условията на цифровото общество. Но, как да гарантираме правото си на личен живот, на собствено мнение и на участие, когато всичко това зависи във все по-голяма степен от това, че сме свързани в мрежа? Как да се предпазим от агресията в Интернет, от това да бъдем обект на кибер-агресия, на злонамерени действия, които имат за цел да ни опозорят?

- Как Европейският съюз се стреми да регулира и управлява процесите, свързани с т.нар. цифров преход?

Европейският съюз разработи своя стратегия спрямо цифровия преход⁴¹. Но, неговото развитие⁴² не се определя изцяло от нас самите. В много случаи ние просто трябва да се научим да се адаптираме към него. Един от начините това да се случи, според европейските правила и ценности е чрез силата на правото⁴³. Запознайте се с практиката на Европейския съд по правата на човека към Съвета на Европа, по отношение на дела, имащи отношение към използването на цифровите технологии.

- Изкуственият интелект и нашето съжителство с него

Изкуственият интелект⁴⁴, създаден като резултат от нашето познание и предназначен да задълбочи и ускори познанието ни, се учи все по-бързо. Той увеличава капацитета си чрез натрупване и систематизиране на все повече алгоритми. Как се живее в свят, управляван чрез все повече алгоритми? Всичко ли подлежи на подреждане в ясни и последователно прилагани алгоритми? Къде е границата, отвъд която собственият ни живот може да се превърне в серия от все по-трудно разбираеми алгоритми?

40. Déclaration des Droits fondamentaux numériques http://www.fondapol.org/wp-content/uploads/pdf/documents/Declaration_droits_fondamentaux_numeriques.pdf

41. Европа подготвена за цифровата ера. Овластяване на хората чрез ново поколение технологии, Европейска комисия, https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age_bg

42. Изграждане на цифровото бъдеще на Европа, Европейска комисия, https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/shaping-europe-digital-future_bg

43. Human rights challenges in the digital age: Judicial perspectives, European Court of Human Rights, Strasbourg, https://e-edu.nbu.bg/pluginfile.php/1313221/mod_resource/content/1/ECHR-DGI%20seminar_DRAFT%20PROGRAMME%281%29.docx.pdf

44. WHITE PAPER On Artificial Intelligence - A European approach to excellence and trust https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/commission-white-paper-artificial-intelligence-feb2020_en.pdf

Понякога е по-добре да мислим за цифровото общество и за изкуствения интелект, като за реалност, която се развива извън нас, но спрямо която нашето собствено гражданско участие има значение. Добре е да мислим предварително, защото скоростта на промените понякога е толкова голяма, че не успяваме да се ориентираме нито в тяхната посока, нито в това колко дълбоки са те. И тук има нещо с фотографията, защото: *„Областта на фотографа са постоянно изчезващите неща. И когато те си тръгнат, никаква изобретателност и нищо на света няма да ги накара да се върнат...“* Затова, казва още Анри Картие-Бресон, *„... трябва да се мисли преди и след снимката, но никога по време на самата нея.“*

УПРАЖНЕНИЕ ЗА ТЪРСЕНЕ НА ИНФОРМАЦИЯ И ЗАЕМАНЕ НА ПОЗИЦИЯ

Как да се ориентираме в онова, което прави държавата? *Държавата е система от институции, призвани да установяват и налагат легитимен публичен ред.* Това означава, че държавата определя правилата, но за да бъдат те легитимни, с други думи – да бъдат признавани и спазвани от гражданите, те трябва да ги познават и да имат възможността да участват при тяхното разработване.

Как можем да правим това? Как можем да участваме при изработването на правилата и по този начин да бъдем не само равни пред закона, но и да можем да участваме в неговото изработване?

След промените в Закона за нормативните актове, (законът, който определя какво представляват правните норми и как се прави закон) които влязоха в сила на 4 ноември 2016 година, на Портала за обществени консултации на Министерски съвет на Република България, трябва да бъдат публикувани проектите на всички нормативни актове, които подготвят държавните институции.

На сайта: www.strategy.bg в секцията за Обществени консулта-

ции, всеки ден се публикуват нови проекти за обсъждане. Най-често тези обсъждания са за период от 30 дни. Всеки гражданин, неправителствена или професионално организация, могат да изразят в писмен вид отношението си към даден проект. То бива включено в общата документация на проекта и институцията, разработила предложението за нормативна промяна е длъжна да изрази мнение по всяко от постъпилите предложения, мнения или становища.

Задача: Изберете конкретна сфера, например: енергетика, селско стопанство, образование и наука или която и да е друга сфера на публичното управление и прочетете актуалния проект за нормативен акт, който е обявен за обществено обсъждане. Опитайте се да проучите мотивите за това предложение и определете собственото си отношение към тях. Подгответе писмено становище или мнение. Споделете го с другите. Опитайте се да намерите колкото е възможно повече аргументи, които да доказват изразената теза. Привлечете и другите да се включат в изработването на становище или мнение. А след това го публикувайте в секцията, предназначена за това на Портала за обществени консултации.

По същия начин можете да се включите в дискусия по въпросите, интересуващи младите хора в Европа на Европейския младежки портал, достъпен на този адрес: https://europa.eu/youth/EU/have-your-say/eu-youth-dialogue_en

Смисълът на гражданската активност е в участието. Колкото по-активни сме в процеса на изработване на общите правила, според които живеем, толкова повече можем да гарантираме равенството пред закона и качеството на демокрацията.

Смелостта

„Храстът казал на дървото:
- Слез и ниско залегни!
Виждаш, буря се задава.
Тук до мен и ти се наведи..”

„Ден след ден“, Васко Кръпката

Как отстояваме позицията си?

Смелостта, най-често не се нуждае от много думи. Ако имаме критично отношение към света, основано на собствените ни познания и готовността ни да действваме в съответствие с тях, смелостта е само формата на завършване на едно действие, започнало много по-рано. Нея или я има или не.

Можем решително да се борим за собствените си права и последователно да отстояваме собствените си интереси. Важно е да правим това постоянно, защото все още за много хора отстояването на собствените права и интереси изглежда много трудно или дори невъзможно. Имаме всички основания да се позовем на закона, на правото, на факта, че сме български и европейски граждани. Имаме всички законови инструменти за това да отстояваме активно правата си и да се стремим към това да постигнем своите интереси. Но, ако го правим само за себе си, трябва да се вслушаме в това, което е казал Волтер: *Който е добър само за себе си, не е добър за никого.*

Гражданската смелост не се свежда до това да защитаваме само собствените си права. Крачка напред би било, ако със същата упоритост сме готови да защитаваме и интересите на другите като нас, които изпитват същите трудности или са подложени на натиск. Тогава отстояването на собствените ни права вече няма значение само за самите нас, а и за другите които са като нас. Това е основа за постигане на съгласие, за споделяне

и дори може да прерасне в основа за някакъв „органична“ солидарност, както я е определял Емил Дюркайм в края на XIX век.

Такова гражданско действие може да има съсловен или синдикален характер. Ние сме готови да участваме заедно с другите като нас в отстояването на собствените ни права. Подобна ситуация може да имаме при колективно договаряне на права на работещите в даден сектор или бранш. Отстояването на общи права ни сближава и ни кара за се чувстваме част от нещо по-голямо, от професионална или дори духовна общност.

Но, качеството което наричаме гражданска доблест придобива своите измерения в готовността ни да защитаваме другите, дори и с риск за собствените си интереси, без те обезателно да са като нас, като отстояваме тяхното право на мнение, на свобода и равенство пред закона. Това е истинската основа на гражданската солидарност.

Не е необходимо винаги да сме съгласни с онези, в чиято подкрепа действаме. Не е необходимо да ги харесваме или да искаме да сме като тях. Това е отстояване на принцип, на общо положение, чието нарушаване вреди на цялото общество. Истината трябва да се отстоява. Това е част от собственото ни пълноценно участие в света.

На свой ред, конформизмът не оставя следа. Това означава да „приемаш формата“, да се превръщаш в „един от другите“. Когато си съгласен с всички, това най-често означава че нямаш собствено мнение. Но, това е удобно и води до привикване.

Той не винаги е резултат от страх или разбиране за непосредствена заплаха. Много често, той е просто ритуал, чрез който се опитваме да окажем на другите че сме като тях и с това не ги заплашваме. Често конформизмът е убежище, използвано от онези, които всъщност не могат да понесат останалите около себе си. Привидното, граничещо до раболепничене подчинение на общите правила, може да бъде прикритие за дълбока и всепроникваща омраза към останалите.

За противодействието на корупцията

Къде гражданското участие и контрол са в състояние да ограничат корупцията или поне да я превърнат във „високорисков и нискодоходен бизнес“, според популярната теза на Transparency International⁴⁵?

Все по-разпространено изглежда разбирането, че корупцията е всеобщо обяснение за проблемите ни. Всъщност, корупцията е проблем, който може достатъчно точно да бъде определен и срещу него може да се действа.

Това разбиране за корупцията, има по-скоро подвеждащ характер. То е част от онази про-корупционна нагласа, която в крайна сметка насърчава и отклонява отговорността за корупционните практики. За да можем да се противопоставим на корупцията, преди всичко, трябва да имаме ясно разбиране за нейния характер и формите, в които съществува.

Корупцията не е отделен акт⁴⁶. Тя не се свежда до подкуп. Това не е само размяна на „едни пари“. Когато възприемаме корупцията по този начин, всъщност не разпознаваме нито нейните реални измерения, нито това как бихме могли да ѝ се противопоставим.

Корупцията не се реализира само между две страни. Това е просто продължение на представата ни за корупцията като подкуп.

Това е част от по-общото разбиране, че „корупцията е навсякъде“. Това е може би една от най-опасните и контрапродуктивни представи в съвременното общество. Когато казваме, че „корупцията е навсякъде“, това означава просто, че не знаем къде всъщност е. Когато смятаме, че нещо е навсякъде, то ни изглежда още по-заплашително именно защото не можем да определим точното му място.

Корупцията не е „само сред управляващите“, нито е свързана единствено и само с упражняването на власт. Тя, сама по себе си, генерира власт чрез зависимост, която би могла да се проектира, както сред онези, които управляват, така и сред другите, които се опитват да се доберат до власт.

45. Вижте повече на сайта на българския офис на организацията – Прозрачност без граници, <https://transparency.bg/bg>

46. Дословният превод от латински език на *corruptio* е развала, поквара, деморализация, всяваща недоверие в институциите

Не е вярно това, че всяка власт генерира корупция. Всичко зависи от това как се упражнява властта и до каква степен гражданите са в състояние да разпознават корупционните следи в действията на управляващите. Елементарното свързване на корупцията с властта е предпочитан подход на популизма. Именно в тази политическа перспектива е удобно да бъде лансирана тезата за „абсолютната власт, която генерира абсолютна корупция”. Но, представите за реалността на политическия популизъм винаги са такива – те са плоски и едноизмерни. Само така биха могли да преодоляват идеологически и културни различия и да търсят максимално широка аудитория.

Преди всичко, корупцията е процес, който има своите отчетливо различни фази. Първата фаза е масово разпространена, но практически не подлежи на какъвто и да било вид публична санкция. Най-общо казано, това е фазата на сговарянето. При нея, всеки който търси решение на някакъв проблем, обсъжда в началото възможността да го направи по легален или по друг начин. Понякога е изненадващо колко често търсим решения извън рамките нелегалните институционални пътища. Търсенето на подобен тип решения може да продължи към следващата фаза на корупционния процес или да затихне, свеждайки се до приемането на неизбежността на легалното решение.

Втората фаза, която вече има своите видими белези, но все още трудно подлежи на някакъв вид санкция, се определя от на „някой, който може да реши проблема”. Това е една от най-важните фигури в корупционния процес и не случайно, онези които предпочитат да спекулират с темата „корупция”, последователно се опитват да я прикрият или пренебрегнат.

Този, който „може да реши проблема” е някой, който „познава когото трябва”. Тук корупционния процес навлиза в съществената си част. Този „някой” всъщност предлага именно това – да решава проблеми, защото познава или има влияние върху някой друг, от когото зависи решаването на даден проблем. Това е класическа фигура на посредник, който всъщност търгува със собствения си „каталог” от познати, приятели, роднини или други „свързани лица”. Той, разбира се, приема да „помогне” и с началото на неговите активни действия, корупционният процес започва да „излиза на светло”.

От името на онзи, който търси решение на проблема си, този посредник се свързва с някой, от когото зависи това. Установявайки контакт с този отговорен служител или политик посредникът го поставя в конкретна ситуация, която формира т.нар. „конфликт на интереси”. Това винаги е конкретна ситуация на взимане на решение. След като е приел да бъде запознат с „проблема” и е поел ангажимент да „види какво може да се направи”, този отговорен служител, по същество се е поставил в ситуация на конфликт на интереси. Той вече е получил конкретна заявка, спрямо която би трябвало да вземе решението си.

Изходите от ситуацията на конфликт на интереси са само два – или отговорният служител обявява преди вземането на решение, че има конкретен интерес от него и се оттегля, или участва във вземането на решение в полза на представявания от посредника „клиент”. Когато изборът е в полза на втората хипотеза, вече нямаме конфликт на интереси, а „злоупотреба със служебно положение” или „злоупотреба с влияние”. Това е следващата, подлежаща на контрол и публично видима фаза на корупционния процес.

Този тип злоупотреба има изключително разрушаващо въздействие, тъй като компрометира публичните институции. В тази категория попадат, както конкретните злоупотреби със служебно положение, така и злоупотребата с влиянието, което притежава съответната фигура. Спрямо тази фаза на разгръщане на корупционния процес могат да действат всички държавни институции. Тук, за първи път в рамките на корупционния процес има реална възможност за пълноценно взаимодействие между държавата, обществото и гражданите за противодействие на корупцията. Но, това зависи от гражданската способност за идентифициране на риска и готовността им да се включат в активно противодействие на корупцията.

Злоупотребата води до „търговия с влияние”. След като веднъж съответният „отговорен фактор” е успял да реализира успешна корупционна „сделка”, тази практика няма основания да бъде преустановена. Нещо повече, наблюденията показват, че подобен тип поведение се възприема като успешно и в него се влагат допълнителни усилия. В най-тежките си форми на проявление, тази търговия води до злоупотреба с власт. Политическата корупция, макар и различаваща се от т.нар. дребна, всекидневна или „административна” корупция, води до тежки последствия, които не само ерозират демократичния процес, но са в състояние да доведат до неговата подмяна.

Корупцията се разгръща в мрежа. Никога не става въпрос само за две страни. Винаги, дори в най-простия на пръв поглед модел на корупция, има посредник, някой който „решава проблеми“, защото „познава когото трябва“. Този посредник е заинтересуван да разширява и уплътнява корупционната мрежа – чрез нови познати, от които „зависи нещо“, както и чрез нови клиенти, които търсят бързо решаване на проблемите си, по възможност извън институционалните пътища за това.

Всичко това става още по-сложно, защото паралелно действат все повече корупционни мрежи. Те могат да влизат в конфликт помежду си, мобилизирайки своите ресурси, за да се доберат до постигането на определено предимство. Когато подобен род конфликти завършат със споразумения, които позволяват на отделните участници в корупционния процес да постигат ефективно целите си, можем да говорим за добре консолидирана корупционна среда или онова, което най-често се определя като „завладяване на държавата“.

Важно е да сме в състояние да определим за какво точно става въпрос, в коя фаза от развитието си е корупционния процес. Никога не е достатъчно само да приемем, че става дума за корупция. Важно е да разбираме, че тя е процес, който се разгръща в мрежа; че във всеки етап на своето разгръщане, в зависимост от това доколко ефективно постига целите си, тя става по-силна и укрепва. Когато гражданите не са готови да ѝ се противопоставят, ефективността в действията на държавните институции също отслабва.

Право на добро управление

В Хартата за основните права на Европейския съюз⁴⁷ съществува още едно право на европейските граждани – правото на добра администрация, на отзивчивост и добро управление от страна на европейските институции спрямо гражданите на Европейския съюз.

47. Харта на основните права на Европейския съюз, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:12016P/TXT&from=EN>

ТЕМА ЗА ДИСКУСИЯ

В всекидневния ни живот е изпълнен с противопоставяне и конфликти. Колкото по-активно се стремим към постигането на целите си, толкова по-вероятно е да попаднем в онова, което Георг Зимел определя като негативно взаимодействие, а именно – конфликт.

► Как да преодоляваме конфликтите?

Не можем винаги да ги избягваме. Ако непрекъснато се опитваме да избегнем противопоставянето, което е резултат от собствените ни действия, това не решава проблема, защото губим все повече време в това да се харесаме на всички и в същото време – трупаме все повече неприязън към онези, които избягваме.

Можем ли сами да решаваме конфликтите и как? Ако нещо или някой ни пречи, ако искаме да го отстраним или да изразим недоволството си от поведението на другите, как го правим? Как да избегнем откритата агресия и насилието?

Това е ролята на публичните институции. Държавата е система от институции, призвани да установяват и поддържат легитимен публичен ред, следователно – да налага ред, дори ако е необходимо, прилагайки сила. Само държавните институции могат да правят това, защото това е тяхното предназначение. Ако търсим саморазправа, ако приемем, че сами можем да наказваме, това означава че сме се поставили извън държавата и задълженията си като граждани. Тогава не можем да разчитаме на подкрепа и защита.

Никой няма правото да „вземе в ръцете си закона“ и да „раздава справедливост“.

Публичните институции ще бъдат много по-ефективни в установяването и налагането на публичен ред, ако при всяка ситуация на остро противопоставяне, ги поставяме между нас и другите. Това е тяхната мисия, но те няма да могат да я изпълнят добре, ако

гражданите не им се доверяват при решаването на спорове и конфликти, а търсят сами решение на проблемите си.

Това правила се отнася както за откритите конфликти, така и за нарушенията, които виждаме край нас. Силата на гражданина е в това, че действа през институциите, които са призвани да установяват и поддържат ред. Но, това на свой ред означава да ги познаваме и да знаем как можем да търсим защита на собствените си права.

За Рей Бредбъри и неговите хора-книги⁴⁸

Как да се противопоставим на тиранията?

В своята история човечеството е преминавало през различни етапи на насилие, на тиранични режими, които са изглеждали неразрушими и толкова всевластни, че са успявали за дълъг период от време да сломят всяка гражданска съпротива срещу себе си. Когато не можем да се противопоставим на насилието, което властва; когато нашата позиция остава несполделена, заради доминиращия страх и конформизъм, можем да изгубим надежда и увереност в собствената си позиция. Обществата преминавали през подобни периоди на тирания носят в себе си белезите на политическото насилие. Но, и успяват да изградят свои защитни механизми, свои начини да се противопоставят на тиранията, без това обезателно да изисква да се жертват в името на истината.

Хората-книги на Рей Бредбъри са точно такъв пример за съпротива. В съвременното общество, не винаги си даваме сметка за посланието, съдържащо се в този образ. Там, където пожарникарите вместо да гасят пожарите изгарят книгите, смелостта може да бъде в това да се превърнеш в жив източник на памет за едно литературно произведение или дори само за някоя негова част. Това е акт на гражданска доблест, която съхранява знанието и го пренася през времето, към следващите поколения, които биха могли отново да открият и установят нормалността. Акт на граждан-

48. Рей Бредбъри, „451 градуса по Фаренхайт“, <https://chitanka.info/text/4627-451deg-po-farenhajt>

ска доблест е да съхраниш смисъла на гражданските ценности и правата на човека, независимо от това дали и доколко това се харесва или не на властта. Понякога става въпрос за съхраняване на памет за истината. Друг път, на преден план излиза необходимостта да бъде съхранена културата, която ни позволява да разпознаваме смисъла на случващото се. Но, най-често, съхранението на паметта и смисъла е онова, чрез което гражданската съпротива срещу насилието придобива своя завършен облик.

Подобна гражданска смелост ни е необходима и днес, когато трябва да съхраним и пренесем в цифровото общество смисъла на правата на човека и ценностите на демокрацията. Този процес не е механичен. Той зависи от степента, в която сме в състояние да вземем критична дистанция спрямо развитието на новите информационни и комуникационни технологии; познанието ни за правата на човека и техния смисъл, както и от готовността ни активно да действваме за тяхното пълноценно съществуване в дигиталната епоха. Смелостта не винаги се изразява само чрез действие. Понякога е по-важно тя да се реализира и чрез мълчаливо отстояване на позиция, на истина, постигната чрез знание и критично отношение към света.

Трябва да се научим да стоим изправени, дори когато изглежда по-удобно да се снишиш.

За хуманизма

Новият век е белязан от задълбочаване на философския дебат за отношението между човека и заобикалящата го среда. Както и преди, разбирането за това, че човекът е най-висшето същество, надарено с разум, което може да познава и дори да управлява природата, се сблъсква с представата за човека като част от природата, като субект който може да постига целите си и да се развива само доколкото разбира своята свързаност с всичко останало. В този век, спорът между тези две концепции за мястото и значението на човека, е поставен в нов контекст.

Както и през изминалия XX век, човекът продължава да се стреми да подобрява природата извън себе си, но все по-често ще се опитва да прави това и със собствената си природа. Подбудите на всички тези изследвания и експерименти винаги са били дълбоко хуманни – борбата с бедността и глада, преодоляването на болестите и стремежа за удължаване на човеш-

кия живот и подобряване на неговите условия. Винаги е стоял въпросът за характера на този стремеж към усъвършенстване и най-вече – за това къде са моралните ограничения пред модифицирането на самия човек.

Човешкото развитие достигна до създаването на изкуствен интелект и днес въпросът за отношението между човека и природата е предопределен от неговото развитие. В глобален план, изкуственият интелект не застрашава човешкото съществуване. Нашето познание за начина, по който функционира човешкия мозък е недостатъчно, за да изправим пред сериозно изпитание човешката интелигентност. Колкото и да се усъвършенства изкуственият интелект, той продължава да „мисли“ чрез алгоритми, създадени от човека. Но, човешкото знание формира нова среда, в която знанията ни създават предпоставки за саморазвитие на изкуствения интелект.

Веднъж зададен, всеки алгоритъм подлежи на свързване и развитие чрез други съществуващи формули и инструкции. Способността да се учиш, която винаги е била определяна като присъща черта на човешкия ум, вече е делегирана и на изкуствения интелект. От първоначалното си предназначение да служи за разширяване на човешките възможности, като усъвършенствана система, която да освободи човека от решаването на сложни и многомерни проблеми, изкуственият интелект във все по-голяма степен ще започне да определя външната си среда, внасяйки подобрения в нея, на базата на непрекъснато усъвършенстване на първоначално зададените му параметри.

В този век, въпросът за създаването, съхраняването и разпространяването на знание, придобива още по-голямо значение. През изминалия век достигнахме до разбирането за това, че социализацията е перманентен процес, че ученето е част от целия ни живот. Днес към това, трябва да прибавим и разбирането за това как обществото на знанието ще структурира житейските шансове на следващите поколения. И именно тук, трансформиращото се образование предстои да изпълни своята определяща за качеството на човешкото развитие роля.

Научно-техническата революция усъвършенства достъпа до информация. През изминалите повече от тридесет години, в Интернет-среда непрекъснато нарастваше обема от общодостъпна информация. Никога преди човекът не е имал достъп до толкова много и разнообразна по своя

характер информация. Но, именно този достъп до информация, постави пред изпитание способността ни да знаем, да формираме, съхраняваме и разпространяваме знание. Макар и парадоксално, човешката амбиция за достъп до информация постави под въпрос основите на неговото знание.

Натрупването и систематизирането на информация продължава с все по-високи темпове. Възможностите за достъп до нея стават все повече, а днес дори и най-малките деца придобиват необходимите минимални дигитални умения, за да достъпват до различно съдържание. Софтуерът, който осигуряваше търсенето на информация по ключова дума се разви до мощни глобални платформи, които не само систематизират огромни бази от данни, но и изграждат алгоритми за тяхната оптимизация. Тази оптимизация осигурява бърз достъп до съдържание, структурирано в подходящ вид, според профила на потребителя.

Тук проблемът е в това, че всяко конкретно търсене оставя следи, които допълват и развиват нашите собствени дигитални отпечатъци, а с това и повишават предвидимостта ни. За да ни осигури по-бърз достъп до търсенето съдържание, изкуственият интелект на тези „търсачки“ създава сложни връзки и препратки към съдържание. По този начин, сам по себе си, той структурира съдържание, което все по-често сме готови да приемем за знание, формирано чрез нашия опит.

От друга страна, колкото по-обхватна става информацията, толкова по-малко тя предполага задълбочено търсене. Показателите, по които се стремим да си осигурим информация все по-рядко предполагат задълбочено изследване, а всеки истински опит за проучване трябва да преодолее първите поне двадесет страници от показаното съдържание, преди да достигне до източници, които не са били „оптимизирани“ с търговска цел и биха могли да отговорят на нашия интерес.

Първите поколения, формирали рано своите дигитални умения са все по-заstrasени от това да се превърнат в обикновени потребители, ползватели на готово съдържание, подготвено и развито от някой друг, следвайки техния потребителски профил. Огромният залог на образованието е именно тук – как да предпазим следващите поколения от това да се превърнат в обикновени потребители на съдържание и да повишим житейските им шансове като формираме у тях способността да създават съдържание?

В двадесет и първи век, задачата на образованието ще бъде да формира умения и компетентност за създаване на оригинално съдържание от общодостъпна информация. В това е и основният приоритет на хуманизма в дигиталната епоха. Способността за създаване на индивидуално, уникално съдържание е израз на качеството на човешкото присъствие. Обикновеното, програмирано и масово потребление на готово съдържание, (дори и когато на пръв поглед то предполага някакви лични усилия) създава нов тип човешка маса, нов дигитален пролетариат, който е униформизиран и уеднаквен от все по-съвършените алгоритми на изкуствения интелект, използван за оптимизация на разходи и повишаване на ефективност.

Човешкото присъствие, човешката мисъл и чувства, не подлежат на пълна формализация. Те не могат да бъдат напълно обхванати и възпроизведени в цялата си разнородност дори и чрез най-сложните алгоритми. Онова, което подлежи на програмиране и до голяма степен вече е предмет на различни алгоритми е потребителското отношение към света, онези форми на публични отношения, които имат повтарящ се характер и се възприемат като относително рутинни в човешките отношения. Именно затова, рисковете пред пълноценната човешка изява се съдържат все повече в публичното пространство, в отношенията с публичните институции и политическото действие, в управлението на имуществото, както и в отношенията на потребление.

Човешката грешка не подлежи на програмиране. Не подлежат на програмиране и оптимизация човешките импулси. Уникалното и творческо съчетаване на информация не може да бъде превърнато в протокол или алгоритъм. Неочакваното съчетаване на знания и емоции, на намерения и предпочитания, импулсивно взетите решения все по-често ще изразяват специфичната човешка мяра в обществото на двадесет и първи век.

Образованието трябва да формира способност за разграничаване между действията, които представляват предначен за масова употреба алгоритъм и творческото човешко присъствие в света, дори и когато то се възприема като грешка от страна на изкуствения интелект. Мисията на образованието е да формира способност за създаване на съдържание, дори и когато информацията, с която разполагат всички е една и съща. Шансовете за преодоляването на новите, много по-дълбоки дигитални неравенства са именно в това. Колкото повече хора са в състояние да индивидуа-

лизират собственото си присъствие в обществото, толкова по-малки ще са щетите от налагането на глобалната еднаквост, основана върху формална рационалност.

Това човешко съдържание може да бъде изградено единствено и само върху човешките отношения. Когато през 60-те години на двадесет век възниква „школата на човешките отношения“, тя дава отговор на същия проблем, но в „аналогова среда“. Повишаването на производителността на труда преминава през подобряване на човешките отношения, през превръщането на един колектив в общност. През второто десетилетие на този век възникна необходимостта да формулираме значението на човешките отношения в дигиталната епоха.

Ако аналоговата среда предполага пълно съответствие, то дигиталната налага пълна формализация, а с това и де-хуманизация на човешките отношения. За да бъдат дигитализирани определени отношения, те трябва да бъдат сведени до 1 и 0, до наличие и отсъствие, до прости и категорични позиции „за“ и „против“. Всички останали нюанси, всички колебания и грешки, не подлежат на дигитализация. Затова те биват отстранени от уравнението, превърнати в информационен шум или пренебрегнати като грешка на системата.

Образованието, разбираемо не само като предаване на знания и умения, но и като социализация и възпитание, трябва да формира капацитет за създаване и развитие на човешките отношения в дигиталната среда на двадесет и първи век. А това означава, преди всичко, установяването на етични норми и изграждането на морал, основаващ се на практическия ни опит в отношенията с другите.

Мисията на съвременния учител, все по-често го води към необходимостта да преподава знание, което отново и отново изгражда отношенията ни с другите хора. Без човешката мяра и морална отговорност, знанието се свежда до комбинации от бази-данни, съчетани така, че да водят до постигането на решение на всяка цена. Нравствените качества биват изтласкани от принудата към ефективност; отговорността бива подценена в името на скоростта и надеждността на вземаните решения.

Съжителството с изкуствения интелект може да създаде нова митология. Дълбокото незнание и неразбиране за това как „мисли“ машина-

та, може да я превърне в източник на нови заблуди, зависимост и страх. Твърде лесно човекът може да приеме, че изкуственият интелект „знае по-добре“ какво е най-полезно за него. Митичното отношение към машината има вече своя предистория в двадесети век, а способността на изкуствения интелект да се самоусъвършенства, ще задълбочи този процес. Знанието, само по себе си, не е достатъчно за да препятства разгръщането на тази нова митология.

Знанието в двадесет и първи век трябва да бъде изграждано в контекста на новото разбиране за характера на свързаността между хората в света. Новият хуманизъм на двадесет и първи век трябва да бъде граждански хуманизъм, основаващ се на дълбоко разбиране за свързаността на човека с другите хора и природата. Колкото по-дълбоко познаваме себе си, толкова по-лесно е да бъдем добри към другите и онова, което ни заобикаля.

Добротата не е наивност. Тя е израз на дълбоко познание за онова, което ни свързва с другите хора, със средата която създаваме и с природата. Тази доброта, основана на знание, ще определя човешката мяра в развитието съвременното човечество. Тя се основава на способността за разбиране и сътрудничество; на знанието за нашите собствени ограничения и на стремежа към споделено развитие.

Заради всичко това, образованието ще придобива все по-голямо значение в усилията на човека да намери себе си и да определи отношенията си към другите. Хуманизмът е естествената основа на емоционалната интелигентност, без която изкуственият интелект губи смисъла си. Ако разберам добре всичко това, двадесети и първи век отново може да бъде век, в който човекът ще бъде мяра за всички неща.